SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

V mene života a mieru 3
J. Oravec, Teoretické predpoklady opisu významovej stavby slovies 6
J. Dolník, Slovotvorný a lexikálny význam činiteľských mien s príponou *-teľ* 13
A. Ferenčíková, Častice vyjadrujúce pravdepodobnosť a približnosť v slovenských nárečiach 21
P. Žigo, Vyjadrenie časovej následnosti v textoch z predspisovného obdobia 29

DISKUSIE

F. Kočiš, Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka 37

SPRÁVY A POSUDKY

Monografia o vetných vzorcoch v češtine. S. Ondrejovič 49
Kniha o ovčiarstve z jazykovej stránky. K. Palkovič 53
O belgickej dialektológii. J. Gavorová . . 55
TÓTH, I.: Konstantin Cirill és Metód élete és működése. M. Hayeková 58

ROZLIČNOSTI

Predpona *naj-* ako samostatné slovo. E. Smiešková 61
Maurítius — Maurícius. L. Dvonč 62
Deriváty názvu mesta *Boise*. L. Dvonč . . 64

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK
49 - 1984

časopis pre výskum slovenského jazyka

ORGÁN JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU
ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 49 — 1984
ČÍSLO 1

V MENE ŽIVOTA A MIERU

Milióny ľudí na svete chcú mier. Aký krásny je mier a pokoj, úsmevy tých najmenších, pohoda v rodinách, práca! Aké krásne je všetko, čo patrí k šťastnému mierovému životu!

Obyvatelia celej našej planéty hovoriaci najrozličnejšími jazykmi, ľudia rôznych rás a národností, rôznych filozofických názorov, rôzneho náboženského vyznania a politických stanovísk veľmi dobre rozumejú mierovému symbolu holubice, ktorá krídlami obopína zemeguľu. K tomuto symbolu obracajú svoj zrak všetci mierumilovní ľudia najmä dnes, keď sa v novinách, v rozhlase, na televíznych obrazovkách hovorí a píše o nebezpečenstve jadrovej vojny, o možnosti zániku našej civilizácie. Úsilie o zachovanie mieru a života na Zemi je najdôležitejšou úlohou súčasnosti. Každý súdny človek povie svoje NIE novým raketám v Európe, NIE jadrovým zbraniam na celom svete, NIE vojenským konfrontáciám, ÁNO pásmam bez jadrových zbraní, ÁNO mierovým politickým rokovaniam, ÁNO mieru.

Pokrokoví myslitelia od dávnej minulosti podnes odsudzovali a odsudzujú vojnu ako jav nezlučiteľný s podstatou ľudskosti. Obhajoba mieru vždy prispievala k vytváraniu podmienok pre sociálny a kultúrny pokrok národov. Preto ani dnes, ba hlavne dnes, keď sa nebezpečne zvyšuje medzinárodné napätie, keď treba bojovať za zachovanie mieru, proti horúčkovitému zbrojeniu, proti hrozbe jadrového vojnového konfliktu, nesmieme pasívne vyčkávať, nesmieme byť ľahostajní, nesmieme zaujímať neutrálne postoje.

Mierumilovní ľudia celého sveta oceňujú významnú mierovú iniciatívu siedmich socialistických krajín, členov Varšavskej zmluvy, ktoré prostredníctvom svojich najvyšších predstaviteľov navrhli členským štátom Severoatlantického paktu uzavrieť zmluvu o nepoužití vojenskej sily a zachovaní mierových vzťahov. Štáty zastúpené na pražskom zasadaní Politického poradného výboru Varšavskej zmluvy (4.—5. januára 1983) postavili oproti hrozbe jadrovej katastrofy jedinú možnú alternatívu, jediný

rozumný základ vzťahov medzi štátmi s rozdielnym spoločenským zriadením — mierové spolužitie. Výzva Politickej deklarácie členských štátov Varšavskej zmluvy na medzinárodnú spoluprácu v mene zachovania civilizácie a života na Zemi oprávnene vzbudila veľkú pozornosť, sympatie a podporu ľudí túžiacich po mieri.

Úprimné a neochvejné úsilie o udržanie mieru zomklo do mohutného šíku aj 3625 delegátov — vyslancov mieru — zo 132 krajín a 119 medzinárodných organizácií, účastníkov Svetového zhromaždenia za mier a život, proti jadrovej vojne, ktoré sa konalo v dňoch 21.—26. júna 1983 v hlavnom meste Československej socialistickej republiky Prahe. Fakt, že Československo bolo dejiskom celosvetového zhromaždenia historického významu, svedčí o tom, že mierumilovné demokratické sily na svete oceňujú aktivitu československých pacujúcich, ktorí pod vedením KSČ a v zmysle mierovej zahraničnej politiky socialistických štátov bojujú za upevnenie mieru, za zachovanie života na našej planéte.

Účastníci zhromaždenia hovorili šesť dní o kľúčových problémoch sveta. Hovorili rozličnými jazykmi, ale to nebola prekážka, aby si porozumeli, lebo ich spájal spoločný cieľ: urobiť všetko na záchranu mieru a života, na odstránenie nebezpečenstva jadrovej vojny. Státisíce podpisov pod mierovými rezolúciami, ktoré smerovali zo všetkých kútov našej vlasti do jej hlavného mesta, svedčia o tom, že československý ľud podporuje ušľachtilý cieľ zhromaždenia — chce pracovať v mieri, pre mier, chce vytvárať hodnoty zabezpečujúce šťastnú budúcnosť.

Aj predstavitelia slovenskej vedy, prítomní na 45. Valnom zhromaždení členov SAV, poslali účastníkom Svetového mierového zhromaždenia list, v ktorom vyjadrili podporu myšlienke mierového spolunažívania národov a štátov s rozdielnym spoločenským zriadením, vyslovili podporu mierovým iniciatívam, s ktorými sústavne vystupuje Sovietsky zväz a všetky socialistické krajiny. Obrátili sa na svojich kolegov vo všetkých krajinách s výzvou na aktívnu spoluprácu, ktorej cieľom je a bude „tvoriť vo svete verejnú mienku, ktorá bude účinnou bariérou proti kurzu imperialistických kruhov riešiť problémy súčasného sveta konfrontáciou a ktorá, naopak, bude napomáhať víťazstvo rozumu, zmysel pre historické reality a záväznosť rovnoprávnych dohôd v medzinárodných vzťahoch".

Postoje vedcov k otázke mieru majú nesmierny význam. Veď najvýznamnejšie objavy v jadrovej fyzike, chémii, biológii, kozmológii a gegenetike sú stále pripravené na zneužitie vo vojnovom konflikte, s týmito objavmi kalkulujú vojensko-priemyselné imperialistické kruhy. Veda má humánne poslanie, ktoré spočíva v úsilí pretvárať prírodu a spoločnosť v prospech celospoločenského a ľudského pokroku. Preto morálnou povinnosťou každého vedca je bojovať za to, aby výsledky jeho práce slúžili vý-

hradne tomuto humánnemu poslaniu. V takomto duchu sa niesla aj diskusia vedcov na Svetovom zhromaždení za mier a život, proti jadrovej vojne. V dnešnej dobe, keď sa približne 40 % (v USA až 75 %) z prostriedkov určených na vedecký výskum využíva na vojenské účely, nemôže ani jeden mysliaci vedec zostať ľahostajný. Musí v otázke boja za mier, proti jadrovej vojne, v mene života a mieru zaujať jasné stanovisko. Musí bojovať proti zneužívaniu výsledkov svojej práce na prípravu a rozpútanie vojenskej katastrofy.

Spolu so všetkými pokrokovými ľuďmi na svete si želáme, aby sa uskutočnil cieľ dvoch vlaňajších významných pražských rokovaní, aby sme výsledky svojej práce mohli využívať na ekonomický, sociálny a kultúrny rozvoj, na budovanie šťastnej budúcnosti. Chceme dni nového roka 1984 naplniť kvalitnou mierovou prácou.

Redakcia

Ján Oravec

TEORETICKÉ PREDPOKLADY OPISU VÝZNAMOVEJ STAVBY SLOVIES

Systémový opis významu slovies v lexikografickej praxi nepatrí k ľahkým úlohám. Slovesá nie sú iba obyčajným stavebným materiálom vety, lebo zaujímajú centrálnu pozíciu vo vete, sú organizačným a konštrukčným centrom vety. Sloveso ako označenie dynamických príznakov podstatnú časť svojho lexikálneho významu prejavuje syntakticky: pomocou substantív a iných slov, ktoré sa naň bezprostredne viažu, a tak dokresľujú jeho sémantickú tvár. Význam slovesa nemožno adekvátne opísať bez intenčných určení, ktoré na základe svojho významu okolo seba sústreďuje, ktorým otvára syntaktické pozície. Na základe takéhoto chápania sú zostavené viaceré valenčné slovníky v nemčine, vo francúzštine, v ruštine, angličtine. Uvedené teórie našli odraz aj na osobitných konferenciách a v osobitných publikáciách, napr. v nemeckom zborníku o valencii slovies, ktorý vydali G. Helbig — W. Schenkel (1971). Opis lexikálneho významu slovesa sa v ňom viaže s opisom jeho valencie a valencia sa opisuje v troch stupňoch. Na prvom stupni pri slovese, resp. pri jednotlivých jeho významoch zisťuje počet obligátnych aktantov, na druhom stupni ich morfologický tvar, na treťom ich sémantickú náplň, napr. pri substantívnych aktantoch zisťuje, či ide o životné/neživotné, konkrétne/abstraktné aktanty atď., pri adverbiálnych obligátnych doplneniach priestorových a časových zisťuje, či ide o statické alebo o direktívne určenia (s. 38—39).

Základné črty tohto opisu uvádzame iba na porovnanie s našou gramatickou teóriou. My v tejto oblasti môžeme nadväzovať nielen na cudzie teórie, ale aj na vlastnú tradíciu, v ktorej sa všetky uvedené prvky nachádzajú a svojím spôsobom vysvetľujú.

Našu tradíciu tu predstavuje klasická monografia E. Paulinyho Štruktúra slovenského slovesa (1943), ktorá predišla iné podobné teórie o desaťročia a ktorá má i dnes čo povedať. Na materiáli spisovnej slovenčiny pokračovali v Paulinyho diele niektoré moje časopisecké príspevky v päťdesiatych rokoch (Oravec, 1954, 1955, 1956, 1958), ale najmä knižná monografia Väzba slovies v slovenčine (1967), ktorá na bohatom materiáli komplexne predstavila problematiku slovesných väzieb v slovenčine. V českej jazykovede (okrem viacerých iných) plodne nadviazal na Paulinyho teóriu najmä F. Daneš časopiseckými štúdiami zo 60. a 70. rokov, ktoré spolu s inými autormi zavŕšil kolektívnym syntetickým dielom o vetných vzorcoch (1981), a to predovšetkým rozlíšením gramatického vetného modelu (vzorca) a sémantického modelu. Jeho sémantický vetný vzorec predsta-

vuje približne to, čo G. Helbig vo svojom opise významu slovies zaraďuje ako tretí stupeň.

Obligátne príslovkové určenia a ich vplyv na sémantiku slovies sa v starších našich prácach zohľadňovali len čiastočne, asi v takom rozsahu, ako ich naznačil F. Kopečný (1958), porov. jeho príklady *bývať/ležať kde, správať sa ako, trvať koľko (ako dlho)* a i. Zástoj adverbiálnych určení pri výstavbe významu slovesa v plnej šírke ukázal v sedemdesiatych rokoch J. Kačala (1974, 1977).

Všetky tri stupne opisu významu slovies obsahuje aj Väzba slovies v slovenčine. Naznačuje sa v nej počet aktantov tým, že sa v osobitných kapitolách rozoberajú slovesá s jednou, s dvoma, s troma väzbami a ilustrujú sa reprezentatívnymi dokladmi. V druhom stupni sa udáva morfologická stránka aktantov, avšak nie iba forma, ale aj jej významy (lebo na rozdiel od neskorších teórií sa i naďalej nazdávam, že aj morfológia vnáša do väzieb svoju sémantiku). V osobitných kapitolách sa opisujú objekty v každom z prostých aj predložkových pádov a udávajú sa všetky možné kombinácie (konfigurácie) medzi prostými pádmi, medzi predložkovými pádmi aj medzi prostými a predložkovými pádmi navzájom. Aj sémantickej stránke sa dostalo primeranej pozornosti, lebo aj v rámci jednoduchých väzieb, ale najmä v dvojitých väzbách, sa vždy rozlišuje sémantika predmetov, čo sa odrazilo už v terminológii (pomenúvajú sa ako zásahové, výsledkové, obsahové, perspektívne, vzťahové objekty). Z hľadiska lexikálnej (slovníkovej) sémantiky sa berú do úvahy najmä protiklady životné — neživotné mená, v rámci neživotných protikladov konkrétne — abstraktné mená a i. Tieto sémantické protiklady sú ďalej prehĺbené, napr. abstraktné mená v objektovej funkcii sa opisujú v súvislosti s objektovými neurčitkami a objektovými vetami. Nazdávame sa, že je to nevyhnutné. Pomáha to vysvetliť a rozčleniť pravovalenčné aktanty slovesa na dve zásadne odlišné skupiny: a) aktanty, ktoré nemožno substituovať vetou alebo neurčitkom, b) aktanty, ktoré možno substituovať tam, kde to je možné, resp. bežné: prvé z nich sú tzv. obsahové a perspektívne objekty, ktoré v rade (najmä priamych) objektov sú (hierarchicky) slabšími väzbami. Nedajú sa nahradiť konkrétnymi menami, najmä nie osobnými.

Ako sme už naznačili, medzi intenčnými doplneniami slovesa alebo jednotlivých jeho významov je istá pevná hierarchia. Hierarchii aktantov sa zatiaľ nevenovala sústredená pozornosť. Najčastejšie sa naznačuje komunikatívnymi (textovými) kritériami, ktoré delia aktanty na obligatórne a fakultatívne. Fakultatívne doplnenia možno v dostatočne informatívnom kontexte vynechať. Pri tomto kritériu textovej syntaxe neslobodno zabúdať na kritériá systémovej syntaxe. Najbežnejšie sú dve: nominalizačná transformácia a reflexivizácia.

Už morfologicky je naznačená hierarchia objektov tým, že priamy objekt sa vyjadruje akuzatívom, resp. partitívnym genitívom. Priamy objekt je viac integrovaný do významu slovesa než ostatné objekty. Syntakticky sa to dokazuje slovosledom objektov. Vo vete na povrchovej štruktúre sa to neprejavuje, lebo slovenská veta má (do veľkej miery) voľný slovosled, druhy objektov sa v nej radia podľa potrieb aktuálneho členenia, napr. aj v poradí typu *priblížiť vedecký svetonázor čitateľovi,* aj v opačnom poradí *priblížiť čitateľovi vedecký svetonázor,* alebo aj tak, že jeden z objektov sa kladie pred sloveso *vedecký svetonázor priblížiť čitateľovi, čitateľovi priblížiť vedecký svetonázor.* Keď však transformujeme sloveso na substantívum, teda po nominalizačnej transformácii, hĺbková sémantická hierarchia aktantov sa prejaví jediným možným slovosledom *priblíženie vedeckého svetonázoru čitateľovi,* kde najbližšie k nadradenému substantívu stojí pôvodný priamy objekt ako prvý z prívlastkov. Iné varianty slovosledu sú negramatické, porov. **priblíženie čitateľovi vedeckého svetonázoru.* Podobne je to aj v konfiguráciách s druhým predmetom predložkovým alebo s príslovkovým určením, porov. *oboznámenie osadenstva s bezpečnostnými predpismi, príprava zbraní na paľbu* (podrobnejšie vysvetlenia a ďalšie doklady porov. Oravec, 1978). Otázkou syntagmatiky aj hierarchie prívlastkov sa zaoberali J. Kačala (1982) a F. Kočiš (1982).

Reflexivizácia predstavuje pre objektové doplnenie nepriaznivú procedúru. Väčšina objektov pri substituovaní zvratným *sa, si* (kratšími tvarmi) stráca objektovú platnosť a sloveso so zvratným prvkom prechádza do nižších intenčných typov (porov. *niesť niečo — niesť sa: Loď sa nesie na vlnách, vliecť — vliecť sa),* kde zvratné slovesá prechádzajú do dvojčlenného intenčného typu *ide,* vyjadrujú pohyb dejového subjektu. Iba najsilnejšie viazané objekty, napr. ak ide o vedomú činnosť osôb typu *zahlásiť sa, zakryť sa, zakopať sa, maskovať sa, zaradiť sa* atď. nestrácajú objektovú platnosť (Oravec, 1978).

Ešte viac pôsobí reflexivizácia na stratu syntaktickej pozície obligátneho aktantu pri datívnom *si,* keď pôvodné objekty po substitúcii zvratným *si* prechádzajú zväčša k voľným príslovkovým určeniam prospechu alebo k ešte voľnejším citovým datívom (Oravec, 1975). Z toho vyplýva jednoznačný úsudok: prípady, kde i po zmene objektu na zvratné (krátke) *sa, si* ostáva objektová platnosť, patria k silným objektovým väzbám, napr. *nahovoriť/nahovárať si* dačo.

Niektoré z aktantov sa vynechávajú v súvislej reči, ak sú známe z (užšieho alebo širšieho) kontextu. Na základe možnosti elidovať niektorý z aktantov sa objekty delia na obligátne a fakultatívne. Hierarchiu objektov elipsa však dostatočne nerozlišuje, lebo v texte sa vynechávajú aj najtesnejšie viazané objekty, napr. *družstevníci už kŕmia, napájajú* (= doby-

tok). No štruktúrny rozdiel medzi obligátnymi a fakultatívnymi objektmi by sa mal lexikograficky (zátvorkami a pod.) naznačiť.

Pri niektorých významoch objektových slovies pravostranné aktanty nie sú. Hovorí sa vtedy o tzv. kvalitatívnom, absolútnom použití alebo význame slovesa, napr. *(dieťa už) hovorí, číta, píše* ... Aj takýto prípad treba lexikograficky naznačiť: raz ako sémantický odtienok, napr. *orať, predsedať, testovať* ..., keď ide o vynechanie aktuálneho objektu, raz ako samostatný význam, keď ide o pravidelnú činnosť, napr. *žena šije* (= je povolaním krajčírka, šička), *slúžila od detstva* (= bola slúžkou). Príklady aj ich hodnotenie sú zo štúdie Z. Sochovej (1974). K týmto konštatovaniam možno dodať toľko, že ich treba vzťahovať aj na elipsy záväzných príslovkových určení; napr. sloveso *bývať* má záväzné príslovkové určenie miesta na otázku *kde* (statické). Ak sa však sloveso *bývať* používa bez tohto príslovkového určenia, napr. vo vete *Už bývam(e),* má iný, nový význam „mám(e) byt, ubytovanie". Už čiastočné obmedzenie variety príslovkových určení môže zapríčiniť zmenu významu; napr. sloveso *sedieť* predpokladá obligátne miestne určenie na otázku *kde,* vyjadrené lokálom a inštrumentálom so všetkými primárnymi predložkami. Keď sa repertoár týchto predložiek zúži na dve-tri, už sloveso nadobúda iný, špecifický význam, napr. o ľuďoch sa toto sloveso s lokálnymi predložkami *v/na* (príp. aj bez predložiek) používa vo význame „byť vo väzení", o vtákoch s lokálovou predložkou *na* (príp. aj bez predložky) vo význame „zohrievať (vlastným telom) vajíčka alebo mladé", bez akejkoľvek predložky o veciach vo význame „priliehať, pasovať".

Na charakter objektu vplýva nielen morfologická a syntaktická stránka, ale aj lexikálny význam objektového substantíva, napr. pri slovese *nahovoriť* vecný objekt *nahovoriť čo* má iný ráz (je to obsahový objekt) než osobný objekt *nahovoriť koho* (je to zásahový objekt), teda pri opise záväzných doplnení slovesa dôležitú úlohu hrá i lexikálna stránka samých doplnení. Preto na spresnenie opisu významu slovesa treba sa oprieť aj o teoretické práce z lexikológie a z tvorenia slov.

Zo slovotvorných prác pri opise lexikálneho významu slovies pomáhajú najmä zistenia o slovotvornom význame slovies, ktorý vyplýva z významov slovotvorných zložiek odvodeného slovesa a ktorý nemusí byť identický s jedinečným významom každej z odvodenín, ako konštatovala K. Buzássyová (1982). Pri opise slovies ide popri základe predovšetkým o predponovú zložku odvodených slovies. A tu sme v šťastlivej situácii, lebo o predponových slovesách máme vyčerpávajúce práce. Za všetky stačí spomenúť najnovšiu knižnú prácu E. Sekaninovej (1980) o druhoch slovesného deja.

Z oblasti lexikológie spresňujú opis významu slovies práce, ktoré komplexne spracúvajú niektorú sémantickú oblasť, napr. práce o sémantických poliach. Žiaľ, takýchto prác máme málo. Na šťastie oblasť, ktorej sa chcem dotknúť, sémantické pole slovies dicendi, v slovenčine dobre spracoval R. Trošok (1980). Komplexný opis celého sémantického poľa (navyše skonfrontovaný so sémantickým poľom slovies dicendi v inom jazyku) presnejšie určuje miesto jednotlivého slovesa a jeho vzťahy k ostatným slovesám sémantického poľa než mozaikový opis slovníkový. Slovnikár pri koncipovaní jedného zo slovies dicendi nemôže mať v hlave celú sieť významových súradníc (komponentov), ktorými je toto sloveso pospájané s ostatnými členmi poľa.

Aby sa prakticky ukázalo, že uvedené teoretické východiská môžu mať dosah na spracovanie slovesného hesla v slovníku, konfrontujeme ich so spracovaním niektorého z dobre spracovaných hesiel v Slovníku slovenského jazyka. Pre nedostatok miesta sa obmedzíme na sloveso *nahovoriť*, ktoré do 2. zväzku SSJ vypracoval M. Urbančok a zredigoval Š. Peciar. Heslo je rozvrhnuté do štyroch významov a každý z nich je zreteľne vyčlenený osobitnou väzbou. Idú za sebou v poradí:

1. *nahovoriť koho na čo* = naviesť
2. „ *komu čo* = nanútiť mienku rečou
3. „ *čo o kom* = narozprávať niečo zlého
4. „ *komu koho* = sprostredkovať známosť, manželstvo

Rozvrhnutie na významy z materiálu, ktorý bol vtedy k dispozícii, vyhovuje. Podľa nového materiálu možno dodať ďalšie dva významy. Po prvé význam s jednoduchou akuzatívnou väzbou, ktorá sa nedá zmeniť na genitívnu *nahovoriť čo* (*na pásku, na platňu* a pod.), t. j. nahrať rečový prejav na magnetofónovú alebo inú pásku, na platňu a pod. V tomto význame predpona *na-* má iný slovotvorný význam, vyjadruje tzv. supravertný druh deja (ako v slovesách *naniesť, natrieť, nafarbiť . . .*). V predchádzajúcich významoch predpona *na-* vyjadruje tzv. maximatívny druh deja, t. j. veľmi veľkú mieru deja.

Ďalej možno dodať význam „nahovoriť veľa“ s jednou väzbou „čoho“ s fakultatívnym príslovkovým údajom *veľa*, ktorý sa vyskytuje explicitne alebo implicitne v dokladoch: *A za groš n a h o v o r í toho aj do plného suda.* (Pravda, 1982) — *Na vojne sa toho n a h o v o r í!* (Jašík) Tento význam má i fakultatívnu jednoduchú väzbu v akuzatíve, keď sa mnohosť naznačuje lexikálne, napr. vymedzovacím zámenom *všeličo*, alebo syntakticky vedľajšou vetou so vzťažným zámenom *čo*, príp. so spojkou *že*, porov. doklady: *Ľudia všeličo n a h o v o r i a.* (J. Horák) — *Potom napíše*

to, čo mu tunajší dobrodejovia n a h o v o r i a. (Zúbek) Tento význam by mal byť v hesle *nahovoriť* prvý. Nielen preto, že je reprezentovaný jednoduchou väzbou, čo tiež nie je bez významu, ale aj preto, že hovoria za to i ďalšie kritériá, ktoré sme naznačili v teoretickej časti. Už zbežným porovnávaním so slovesami zo sémantického poľa slovies dicendi vidieť, že plným právom patrí do tohto poľa. Dokazuje to i neosobný predmet *čo,* lebo toto zámeno nahrádza obsahovú vetu; ďalej zo slovotvorného hľadiska paralelizmus kvantitatívnej (maximatívnej) predpony *na-* s partitívnym predmetom v genitíve. Všetky ostatné väzby tento paralelizmus porušujú, a tým naznačujú väčšie i menšie vzďaľovanie sa od sémantického poľa slovies dicendi.

Z ďalších troch významov najviac sémantických komponentov spoločných so slovesami dicendi má tretí význam s väzbou *čo o kom, o čom.* Aj v ňom stále prevažuje sémantika oznamovania so základným neosobným aktantom *čo* v akuzatíve (ktorý supluje vedľajšiu predmetovú vetu obsahovú so spojkou *že* alebo so vzťažným zámenom). Na rozdiel od nášho prvého významu sémantický príznak kvantity „mnoho, veľa" sa v tomto význame mení na príznak negatívnej kvality „zlé(ho)", ktorá zužuje pôvodný význam, preto tu zanikla väzba s genitívom. Navyše sa tento význam vyčleňuje vedľajšou väzbou *o kom, o čom* so zreteľovým odtienkom, teda so vzťahovým objektom. Možný je tu ešte ďalší objekt, a to cieľový objekt *komu,* ktorý v starom spracovaní chýbal. Práve táto možnosť trojitej väzby najjasnejšie dokazuje, že ide o sloveso dicendi, lebo pri iných slovesách sa trojitá väzba nemôže vyskytnúť.

Z ďalších troch významov akoby priestupnú stanicu tvorí druhý význam s väzbou *komu čo,* t. j. „nanútiť niekomu mienku rečou". V protiklade k slovesám dicendi tento význam je obohatený o ďalšiu sému, o prvok vôle. Tento sémantický komponent prevážil nad komponentom prostého oznamovania (konštatovania) v 1. a 4. význame. V obidvoch významoch sa to vyznačuje prvou, osobnou väzbou *koho,* kde priamy objekt nemôže nahrádzať vetu, teda nie je to už obsahový objekt ako pri slovesách dicendi, ale zásahový predmet. Pre túto hlavnú sému sú obidva významy v základe rovnaké. Odlišujú sa iba špecifikáciou vôľového elementu, ktorý sa formálne vyjadruje odlišnými formami druhej väzby. V prvom význame sa vôľový komponent naznačuje základnou cieľovou predložkou *na* s akuzatívom, udáva sa teda vôľa (zacielenie deja) bez bližšej špecifikácie. Vo 4. význame sa cieľový predmet vyjadruje prostým datívom, ktorým sa tu realizuje typický významový odtienok prospechu. Ďalší závažný znak, ktorý tieto významy syntakticky odlišuje od ostatných, je to, že sa v nich druhá väzba dá nahradiť (a často sa i nahrádza) vedľajšou vetou, a to vetou s cieľovou spojkou *aby,* porov. *Šikovne kočiša n a h o v o r, a b y ťa od-*

viezol. (Štiavnický) Vedľajšia veta so spojkou *aby* môže (popri vete so spojkou *že*) nahrádzať zámeno *čo* aj v 2. význame, napr. *N a h o v o r Klementovi, a b y sa čím skôr vysťahovali z Piargov.* (Švantner) Namiesto vety so spojkou *aby* vo štvrtom význame môže stáť aj neurčitok, porov.: *Rudko n a h o v o r i l mamku i s ť žalovať do súdu* (Ondrejov), alebo sa veta môže substituovať iba jediným jej členom (cieľovým objektom), napr. *Ako sa vás pokúsil n a h o v o r i ť d o d r u ž s t v a?* (Jonáš) — *N a h o v á r a l i Kristu n a v y d a j.* (Urban)

Významy slovesa *nahovoriť* pomáhajú rozlíšiť aj ďalšie kritériá. Kým významy patriace plne do sémantického poľa slovies dicendi nemajú nedokonavý vid, zatiaľ významy s komponentom vôle sa bežne používajú aj v nedokonavej podobe: *nahovárať koho na čo, do čoho, nahovárať koho komu.* Datívny predmet v 2. a 4. význame sa dá nahradiť zvratným zámenom *si: nahovoriť si dačo, nahovoriť si dakoho.*

Na základe uvedených kritérií aj počet významov, aj usporiadanie významov, aj počet a formálna stránka ich väzieb vyzerajú zložitejšie, ako ukazuje porovnanie spracovania slovesa *nahovoriť* v SSJ a spracovania podľa nového návrhu:

SSJ	nový návrh
	1. *čo, čoho* so spojkou *že*
1. (3.) *čo o kom, o čom*	2. *čo o kom, o čom komu* *čo na koho, na čo* so spojkou *že*
2. (2.) *komu čo*	3. *čo komu* so spojkou *že* so spojkou *aby*
3. (1.) *koho na čo*	4. *koho na čo* *koho do čoho* *koho* so spojkou *aby* *koho* s infinitívom
4. (4.) *koho komu*	5. *koho komu* *koho* so spojkou *aby*
	6. *čo (na čo)*

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, K.: Vzaimootnošenie meždu slovoobrazovateľnym i leksičeskim značenijami transpozicionnych proizvodnych. In: Recueil linguistique de Bratislava. 6. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1982, s. 32—52.

DANEŠ, F.: Syntaktický model a syntaktický vzorec. In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha 1963, s. 115—124.
DANEŠ, F.: Sémantická struktura větného vzorce. In: Otázky slovanské syntaxe II. Brno, Universita J. E. Purkyně 1968, s. 45—49.
DANEŠ, F.: Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní. In: Miscellanea Linguistica. Ostrava 1971, s. 131—138.
DANEŠ, F. — HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 270 s.
HELBIG, G.: Beiträge zur Valenztheorie. Halle (Saale), VEB Max Niemeyer Verlag 1971, s. 38—39.
HELBIG, G. — SCHENKEL, W.: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1975. 458 s.
KAČALA, J.: Substancialnyje i nesubstancialnyje charakteristiki glagola. In: Grammatičeskoje opisanije slavianskich jazykov. Red. N. J. Švedova a kol. Moskva, Nauka 1974, s. 38—47.
KAČALA, J.: Záväzné a voľné príslovkové určenia. In: Zasadanie na Komisijata za analiz na gramatičnite strukturi na slavianskite ezici II. Sofia, Institut za balgarski ezik, 1977, s. 21—28.
KAČALA, J.: Ierarchizácia atributov v slovackom jazyke. In: Recueil linguistique de Bratislava. 6. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1982, s. 77—93.
KOČIŠ, F.: Očerk klasifikacii slovosočetanij v slovackom jazyke. In: Recueil linguistique de Bratislava. 6. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1982, s. 93—103.
KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 237—238.
ORAVEC, J.: Väzby slovies *užiť — užívať* a ich odvodenín. Slovenská reč, *18*, 1952/1953, s. 405—411.
ORAVEC, J.: Väzba slovies u Ondrejova. In: Jazykovedné štúdie. 1. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 115—152.
ORAVEC, J.: De la limitation de l'objekt par la transformation en slovaque. In: Recueil linguistique de Bratislava. 5. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1978, s. 153—158.
ORAVEC, J.: Zvratné zámeno vo funkcii objektu. In: Jazykovedné štúdie. 13. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1977, s. 70—81.
ORAVEC, J.: Zvratné zámeno *si* v objektovej funkcii. Slovenská reč, *40*, 1975, s. 193—201.
PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943. 112 s.
SEKANINOVÁ, E.: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. Bratislava, Veda 1980, s. 107 n.
Slovník slovenského jazyka. Zv. 2. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960, s. 238.
SOCHOVÁ, Z.: Slovesné vazby z hlediska slovníku. In: Jazykovedné štúdie. 12. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 193—201.
TROŠOK, R.: Konfrontation ausgewählter dreiwertiger deutscher und slowakischer Verben der Mitteilung (nepublikovaná kandidátska dizertácia).

Juraj Dolník

SLOVOTVORNÝ A LEXIKÁLNY VÝZNAM ČINITEĽSKÝCH MIEN S PRÍPONOU **-TEĽ**

Slovotvorný typ *slovesný základ* + *prípona -teľ*, podľa ktorého sa tvoria názvy osôb vykonávajúce nejakú činnosť, zahrnuje sémanticky pra-

videlné odvodeniny, t. j. také odvodené slová, ktorých slovotvorný význam sa zhoduje s lexikálnym významom, čiže lexikálny význam je pri nich predpovedateľný na základe významu ich slovotvornej štruktúry (porov. Dokulil, 1978; nachádzame tu aj odkaz na práce sovietskych jazykovedcov k tejto otázke). Väčšiny týchto odvodených slov sa nedotkla lexikalizácia, nenarušila sa ich významová závislosť od významu základových slovies, takže ich lexikálny význam sa dá „vyčítať" z ich slovotvornej štruktúry. Ich tesná súvislosť s motivujúcimi slovesami sa prejavuje aj v tom, že do slovotvorného významu sa premietajú významové osobitosti týchto slovies, ako napr. osobitosti spojené s interpretáciou slovesného deja (prerušovaný, neprerušovaný dej, jednorazový alebo opakovaný dej a pod.). Odraz významových osobitostí základových slovies vo význame slovotvorných štruktúr odvodenín narúša jednoznačnosť týchto štruktúr a spôsobuje, že mnohé odvodené slová možno používať v rôznych významových obmenách. (Významové osobitosti základových slovies sú zdrojom sprievodných slovotvorných príznakov v poňatí K. Buzássyovej; 1974, s. 59.)

Cieľom tejto práce je ukázať vplyv významových osobitostí základových slovies na nejednoznačnosť, resp. významovú rozptýlenosť slovotvorných štruktúr činiteľských mien s príponou *-teľ* a poukázať na možné obmeny lexikálneho významu týchto odvodených slov v dôsledku rozptýlenosti ich slovotvorného významu. Úmyselne hovoríme o významovej rozptýlenosti, resp. nejednoznačnosti slovotvornej štruktúry, a nie o jej viacznačnosti, pretože vychádzame z toho, že pri rozoberaných slovách máme do činenia s varírovaním ich slovotvorného a lexikálneho významu, čiže s významovými variantmi, teda nie s vyhranenými samostatnými významami, ako je to v prípade jasnej polysémickej štruktúry, napr. *chorobnosť* = 1. vzhľad chorého; 2. počet chorôb (porov. Buzássyová, 1980, s. 128).

Pravda, treba si uvedomiť, že možné varianty lexikálneho významu vyplývajúce zo slovotvorných významových variantov nemusia byť zakotvené v norme (vo výkladovom slovníku). Ide tu o potenciálne varianty lexikálneho významu, ktoré možno realizovať identifikujúcimi kontextmi v súlade s vyjadrovacími potrebami. Žiada sa zdôrazniť, že varianty lexikálneho významu činiteľských mien s príponou *-teľ* nevyplývajú z ich osobitných použití, ale sú dôsledkom potenciálnych významových variantov ich slovotvorných štruktúr. Na tieto mená sa v plnej miere vzťahuje poznatok, že „slovotvorná struktura, pokud je živá, potenciálně, zásadně může označovat to, co pokrývá nebo přikrývá příslušný slovotvorný význam" (Dokulil, 1962, s. 98)

V Slovenskej lexikológii (Horecký, 1971, s. 82—87) sa pri významovom rozbore názvov osôb s príponou *-teľ* poukazuje na významové odtienky, ktoré vyplývajú z významovej interpretácie slovotvornej štruktúry jed-

notlivých odvodenín. Zisťuje sa pri nich päť významových odtienkov: 1. osoba, ktorá prosto vykonáva nejakú činnosť, 2. človek majúci nejakú získanú vlastnosť, 3. osoba, ktorá má určitú stálu funkciu, 4. osoba vykonávajúca stále určitú činnosť ako svoje zamestnanie, 5. človek majúci stálu vlastnosť. Napokon sa uvádza, že pri niektorých odvodeninách nemožno presne určiť významový odtienok, ako napr. pri slovách *zberateľ, zlepšovateľ, školiteľ*. Všetky tieto významové odtienky sú zistiteľné zo slovotvornej štruktúry odvodenín, súvisia s významovými osobitosťami základových slovies (porov. Horecký, 1973, s. 268). Významové odtienky (1), (2) a (5) súvisia s povahou deja označovaného základovými slovesami, významové odtienky (3) a (4) súvisia okrem tohto znaku základového slovesa aj s jeho „kulturologickými" príznakmi, ktorých spoznanie predpokladá isté poznatky o mimojazykovej realite („kulturologické" príznaky vysvetlíme nižšie). Ešte treba dodať, že isté významové odtienky súvisia so špecifikáciou obsahu intenčného doplnenia základových slovies. Nejednoznačnosť rozoberaného slovotvorného typu, ktorá sa odráža v rozčlenení lexikálneho významu odvodenín na varianty, je teda podmienená troma faktormi: a) významovými osobitosťami základových slovies vyplývajúcich z povahy označovaného deja, b) významovými odtienkami základových slovies vyplývajúcich z istých poznatkov o realite, c) významovou špecifikáciou základového slovesa na základe špecifikácie obsahu jeho intenčného doplnenia. Postupne si osvetlíme vpyv jednotlivých faktorov.

Faktor a) súvisí s ohraničenosťou, resp. neohraničenosťou slovesného deja, s prerušovaným, resp. neprerušovaným (kontinuálnym) priebehom deja, ako aj s rozčlenením slovesného deja na jednotlivé akty a s poňatím deja ako opakovania jednotlivých aktov. Ako sa ohraničenosť, resp. neohraničenosť slovesného deja premieta do odvodenín, dobre ukazujú dvojice odvodených slov s nedokonavým a dokonavým slovesným základom, ako napr. *uchvacovateľ — uchvatiteľ, pretvárateľ — pretvoriteľ, poisťovateľ — poistiteľ*. Odvodeniny s nedokonavým slovesným základom „sú len vyjadrením činnosti v kategórii podstatných mien, kým podstatné mená utvorené od príslušných dokonavých slovies vyjadrujú trvalejšiu vlastnosť pomenovanej osoby" (Horecký, 1971, s. 85). Takýto významový protiklad však nachádzame aj v rámci jednotlivých činiteľských mien, pričom sa pri nich môžu prejavovať aj ďalšie uvedené vlastnosti deja základových slovies, takže sa tu stretávame s viacerými významovými variantmi.

Všimnime si slovotvorný význam činiteľského mena *prekladateľ*. V jeho slovotvornom význame sa odzrkadľuje fakt, že základové sloveso *prekladať* (z jazyka do jazyka) pripúšťa dvojakú významovú interpretáciu: 1. robiť preklad, 2. robiť preklady. Prvá interpretácia spočíva v chápaní deja ako jednotlivého aktu, čo podmieňuje slovotvorný významový variant slova

prekladateľ „ten, kto robí preklad" (aktuálny dej). Takáto interpretácia slovotvornej štruktúry jednoznačne implikuje význam „ten, kto pracuje na preklade", ktorý je jeden z variantov lexikálneho významu slova *prekladateľ*. Tento významový variant sa realizuje napr. v kontexte: *P r e k l a d a t e ľ tohto románu hľadá vhodné slovenské ekvivalenty k funkčným vlastným menám vo francúzštine, čo preklad veľmi spomaľuje.*

Z druhej významovej interpretácie slovesa *prekladať* vyplývajú dva významové varianty odvodeniny *prekladateľ*. Súvisí to s tým, že významovú interpretáciu „robiť preklady" možno chápať ako reťaz opakovaných ohraničených (uzavretých) aktov: *robiť preklady* = urobiť preklad 1, urobiť preklad 2 . . . urobiť preklad X (porov. výklad E. Paulinyho, „že utvorenie formy nedokonavého deja z formy, ktorá vyjadruje dokonavý dej, dáva nevyhnutne možnosť chápať nedokonavý dej ako opakovanie dokonavého deja"; Pauliny, 1981, s. 160). To, že nedokonavý dej sa dá chápať ako postupnosť dokonavých dejov, do slovotvornej štruktúry odvodeného slova *prekladateľ* sa premieta tak, že túto štruktúru možno sémanticky interpretovať vo vzťahu k dokonavému deju, čiže *prekladateľ* = ten, kto urobil preklad (tento významový variant zodpovedá interpretácii „človek, ktorý určitú vec preložil"; porov. Horecký, 1971, s. 83). Tento významový variant sa realizuje napr. v kontexte: *P r e k l a d a t e ľ a scenára vyznamenali osobitnou cenou.*

Vyššie sme reprodukovali poznatok vyslovený J. Horeckým, že podstatné mená utvorené od dokonavých slovies vyjadrujú trvalejšiu vlastnosť pomenovanej osoby. Ak slovo *prekladateľ* interpretujeme na základe dokonavého deja, potom sa ako trvalá vlastnosť pomenovanej osoby ukazuje autorstvo vo vzťahu k prekladu. Variant lexikálneho významu „autor prekladu" je jednoznačne implikovaný variantom slovotvorného významu „ten, kto urobil preklad". Vyplýva to zreteľne z logickej implikácie: Ak X urobil preklad, tak X je autor prekladu. Logická implikácia tu spočíva v spájaní realizovaného výsledku deja s jeho tvorcom.

Ďalší variant lexikálneho významu slova *prekladateľ* vyplýva z toho, že sa jeho slovotvorná štruktúra sémanticky interpretuje vo vzťahu k poňatiu deja ako reťaze opakovaných aktov: *prekladať* = robiť preklady; *prekladateľ* = ten, kto robí preklady, t. j. ten, kto stále prekladá. V tomto prípade platí logická implikácia: Ak X stále prekladá, tak X sa zaoberá prekladaním. Význam „zaoberať sa prekladaním" je tretí variant lexikálneho významu slova *prekladateľ*. Tento variant sa realizuje napr. v kontexte: *Dobrý p r e k l a d a t e ľ musí dokonale ovládať svoj materinský jazyk.*

Pri odvodenom slove *prekladateľ* sme teda zistili tri slovotvorné významové varianty, ktorým zodpovedajú tri varianty lexikálneho významu (→ je symbol implikácie: variant slovotvorného významu implikuje variant

lexikálneho významu): *prekadateľ* = 1. ten, kto robí preklad (ten, kto prekladá niečo z jedného jazyka do iného jazyka) → ten, kto pracuje na preklade, 2. ten, kto urobil preklad (ten, kto niečo preložil) → autor prekladu, 3. ten, kto robí preklady (ten, kto stále prekladá) → ten, kto sa zaoberá prekladaním. Tieto tri významové interpretácie možno chápať ako varianty zovšeobecneného (invariantného) slovotvorného významu „ten, kto má tvorcovský vzťah k prekladu, k prekladom". Štruktúra tohto zovšeobecneného významu sa zakladá na spájaní činiteľa s výsledkom deja, z čoho vyplýva, že takýto invariantný slovotvorný význam, ktorý sa dá skonkrétniť uvedenými troma variantmi, majú činiteľské názvy s príponou *-teľ* motivované slovesami, ktorých význam implikuje výsledok deja. Význam týchto slovies sa dá interpretovať podľa schémy „robiť výsledok deja": *prekladať* = robiť preklad, preklady, *posudzovať* = spracúvať posudok, posudky, *overovať* = vyhotovovať overenie, overenia. Takýmito slovesami sú motivované činiteľské mená, ako *posudzovateľ, overovateľ, uhodnoverňovateľ, zapisovateľ, skladateľ, plánovateľ, zostrojovateľ, riešiteľ, zlepšovateľ* (*zlepšovať* = robiť zlepšovací návrh, návrhy), *navrhovateľ* (projektu, projektov), *upravovateľ, napodobňovateľ* (*napodobňovať* = robiť napodobeninu, napodobeniny), *falšovateľ* (*falšovať* = robiť falzifikát, falzifikáty), *zostavovateľ, opatrovateľ, schvaľovateľ, pripravovateľ* (*pripravovať* = robiť prípravok, prípravky), *lúštiteľ, zakladateľ*. Činiteľ je pri týchto názvoch špecifikovaný ako tvorca výsledku deja. K tejto skupine patria odvodeniny od nedokonavých slovies, ktorých význam implikuje výsledok deja, pričom nedokonavý dej možno chápať ako opakovanie dokonavých dejov (jednotlivých aktov). Odvodeniny od dokonavých slovies, ako napr. *objaviteľ, stvoriteľ*, ktorých význam implikuje výsledok deja, nemôžu mať, prirodzene, všetky tri významové varianty. Pri nich sa realizuje len významový variant 2.

Teraz preskúmame význam činiteľského mena *odosielateľ*. Význam základového slovesa zahrnuje aj v tomto prípade jednotlivý akt (odosielať zásielku) i opakované vykonávanie aktu (odosielať stále nejaké zásielky). Slovotvorný význam slova *odosielateľ* možno podľa toho interpretovať v zmysle vykonávania jednotlivého aktu alebo v zmysle stáleho vykonávania činnosti. Na rozdiel od slova typu *prekladateľ* interpretácia tejto odvodeniny v zmysle vykonávania jednotlivého aktu nevyúsťuje do dvoch významových variantov. Vo vetách *O d o s i e l a t e ľ* (t. j. ten, kto zásielku odoslal) *neuviedol svoju presnú adresu* a *O d o s i e l a t e ľ* (t. j. ten, kto zásielku odosiela) *musí uviesť svoju presnú adresu* sa stretávame pri slove *odosielateľ* iba s jedným významovým variantom. Vysvetlenie spočíva v tom, že tak nedokonavý dej „odosielanie", ako aj dokonavý dej „odoslanie" jednoznačne implikuje trvalý následok deja. Ukazujú to implikácie:

Ak X odoslal zásielku, tak zásielka je odoslaná. Ak X odosielal zásielku, tak zásielka je (už) odoslaná. Vo vzťahu k vykonávaniu jednotlivého aktu sa pri odvodenine *odosielateľ* realizuje teda variant slovotvorného významu „ten, kto odoslal alebo odosiela niečo", ktorý je zhodný s jedným z variantov lexikálneho významu. Druhý významový variant sa vzťahuje na opakované vykonávanie „odosielania": „ten, kto niečo stále odosiela". Čiže slovo *odosielateľ* má dva varianty slovotvorného (a lexikálneho) významu: *odosielateľ* = 1. ten, kto niečo odoslal alebo odosiela, 2. ten, kto niečo stále odosiela. Sú to obmeny invariantného významu „pôvodca odosielanej (odosielaných) veci (vecí)". Tieto varianty sú vlastné činiteľským názvom s príponou *-teľ* odvodeným od slovies, ktorých význam implikuje trvalý následok deja. Sú to slová, ako *vyzývateľ, zvestovateľ, ubytovateľ, páchateľ, doručovateľ, pomstiteľ* (s obojvidovým základovým slovesom *pomstiť sa*), *navrhovateľ* (*navrhovať* = podávať návrh, návrhy), *žiadateľ* (*žiadať* = podávať žiadosť), *hanobiteľ, vyslovovateľ, prispievateľ, prijímateľ, vkladateľ, platiteľ, osvojovateľ*. Významový variant (2) chýba, prirodzene, pri slovách tejto skupiny, ktoré sú motivované dokonavými slovesami: *osloboditeľ, uchvatiteľ, spasiteľ, vykupiteľ, posvätiteľ, osvietiteľ* (výnimky: *predplatiteľ, usporiadateľ, staviteľ;* porov. Horecký, 1971, s. 84).

Tretiu skupinu činiteľských mien s príponou *-teľ* tvoria odvodeniny motivované slovesami, ktoré označujú kontinuálny, neprerušovaný dej. Zo slovotvornej štruktúry týchto slov vyplýva význam „ten, kto vykonáva činnosť vyjadrenú základovým slovesom", ktorý je totožný s ich lexikálnym významom. Tento význam je pri odvodených slovách, ako *učiteľ, vychovávateľ, cvičiteľ, školiteľ, vzdelávateľ, užívateľ, trýzniteľ, chovateľ, opatrovateľ, podnikateľ, uskladňovateľ, pobádateľ, krotiteľ, pokračovateľ, prenasledovateľ, pozorovateľ* a pod. Na prípadné varírovanie ich významu môžu mať vplyv iba faktory b) a c).

Lexikálny význam rozoberaných odvodenín ovplyvňujú aj významové odtienky základových slovies, ktoré vyplývajú z osobitných poznatkov o realite (faktor b). Ide o sémantické príznaky slov, ktoré určujú „kulturologickú" charakteristiku slova, t. j. tú stránku významu slova, v ktorej sa odrážajú poznatky o kultúre (v širokom zmysle slova) alebo vedecké poznatky (porov. Kubriakovová, 1981, s. 168 n). Iba pomocou týchto príznakov základových slovies možno určiť, či slovotvorný (a teda aj lexikálny) význam činiteľského mena obsahuje príznak „povolanie", „záľuba" alebo „stála funkcia". Aby sme napríklad zistili na základe slovotvornej štruktúry, že slovo *ošetrovateľ* je meno zamestnania, musíme vedieť, že ošetrovanie chorých v našom kultúrnom prostredí môže byť aj náplňou istého povolania. Pomocou „kulturologického" príznaku základového slovesa sa dá tak určiť významový variant „ten, kto ošetruje niekoho v rámci svojho po-

volania". Podobne, ak vieme, že písať zápisnicu možno robiť ako stálu funkciu, potom môžeme predpovedať, že slovo *zapisovateľ* nadobudne pri jednom významovom variante príznak „stála funkcia" (porov. kontext: *X pracuje pri súdnych konaniach ako z a p i s o v a t e ľ*). Alebo ak vieme, že zbieranie rozličných vecí je záľubou niektorých ľudí, potom môžeme predvídať, že slovo *zberateľ* sa používa vo význame „ten, kto zbiera niečo zo záľuby". Tento faktor (faktor b) je, prirodzene, v súčinnosti s faktorom a). Príznaky „povolanie", „záľuba", „stála funkcia" predpokladajú opakovanú, resp. stálu činnosť.

S faktorom b) úzko súvisí faktor c) — významová špecifikácia základového slovesa, resp. jedného z jeho lexikálno-sémantických variantov (v prípade polysémického slova) na základe špecifikácie obsahu jeho intenčného doplnenia. Slovotvorná štruktúra slova *zlepšovateľ* vyjadruje význam „ten, kto niečo zlepšuje", na základe ktorého nemožno predpokladať lexikálny význam „autor zlepšovacieho návrhu". Tento význam je predpovedateľný len vtedy, ak je z výkladu významu slovesa *zlepšovať* známe, že špecifikáciou obsahu intenčného doplnenia „nejakú vec" vznikol nový významový variant „zlepšovať istú vec v hospodárskej sfére", pričom sa na túto špecifikáciu viaže „kulturologická" charakteristika „a výsledok predložiť ako návrh". Výrazný vplyv „kulturologickej" charakteristiky vidíme pri slove *ručiteľ*. Invariantný význam „ten, kto za niekoho ručí" sa skonkrétňuje pod vplyvom tejto charakteristiky na varianty „ten, kto ručí za niekoho, že splatí prijatú pôžičku", pričom nič nebráni tomu, aby sa invariantný význam ďalej obmieňal pod vplyvom nových „kulturologických" príznakov.

Na záver ukážeme vplyv faktorov a), b), c) na varírovanie invariantného významu na príklade slova *riešiteľ*. Zovšeobecnený význam tohto slova možno formulovať ako „ten, kto má tvorcovský vzťah k riešeniu istej úlohy"; vyskytuje sa v podobe štyroch variantov: 1. autor riešenia istej úlohy (vplyv faktora a), 2. ten, kto pracuje na riešení istej úlohy (vplyv faktora a), 3. ten, kto pracuje v rámci funkcie na riešení vedeckovýskumnej úlohy (vplyv faktorov a, b, c), 4. ten, kto sa zo záľuby zaoberá riešením rozličných úloh (vplyv faktorov a, b).

Faktor a) podmieňuje, samozrejme, všetky možné významové varianty, ďalšie dva faktory môžu iba modifikovať vplyv faktora a).

V súvislosti s otázkou prediktability lexikálneho významu a jeho variantov na základe slovotvorného významu možno konštatovať, že úplná prediktabilita je narušená v tom prípade, ak niektorý z možných významových variantov vyplývajúcich z pôsobenia uvedených faktorov sa viaže na osobitné formálne vyjadrenie. Vtedy nie sú totiž všetky predpovedateľné významové varianty reálne; napr. z významovej interpretácie slovo-

tvornej štruktúry odvodeniny *cestovateľ* vyplývajú dva varianty lexikálneho významu: 1. ten, kto cestuje, 2. ten, kto veľa cestuje zo záľuby poznávať neznáme krajiny (vidíme tu vplyv faktora b). Prvý variant však nie je reálny, pretože tento význam je vyjadrený formou „cestujúci". Podobne je to pri slove *pisateľ*, ktorého možné významové varianty obmedzuje odvodenina *pisár* (porov. Buzássyová, 1974, s. 87). Činiteľské mená *cestovateľ* a *pisár* nemožno teda použiť v tých prípadoch, v ktorých sa uplatňujú názvy *cestujúci* a *pisár*, hoci význam ich slovotvornej štruktúry by takéto uplatnenie pripustil. S iným príkladom obmedzenia použiteľnosti činiteľského mena sa stretávame pri slove *riaditeľ*. Tento názov nemožno použiť napr. v spojení s výrazom *jednotné roľnícke družstvo*, hoci intenčné doplnenie základového slovesa nie je v tomto zmysle špecifikované (riadiť niečo, napr. podnik, ústav alebo družstvo). Takéto zúženie významu slova *riaditeľ*, a tým aj sféry jeho použitia, nevyplýva z významových osobností základového slovesa, ale z osobitných poznatkov o realite, ktoré sa spájajú s funkciami „riaditeľ" a „predseda" JRD („riaditeľ" je menovaný, „predseda" je volený, z čoho vyplýva nezameniteľnosť názvov *riaditeľ* a *predseda*, i keď obidvaja funkcionári „riadia"). Napokon treba poukázať na dvojice odvodenín, ako napr. *zapisovateľ — zapisovač, plánovateľ — plánovač*, pri ktorých formy s príponou *-č* označujú názvy zamestnaní, takže vylučujú použitie slov *zapisovateľ* a *plánovateľ* v tomto významovom variante.

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava, Veda 1974, s. 52—60.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Vzťah slovotvorného a lexikálneho významu transpozičných derivátov. Slovo a slovesnost, *41*, 1980, s. 127—130.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 263 s.

DOKULIL, M.: K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova. Slovo a slovesnost, *39*, 1978, s. 244—251.

HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 82—87.

HORECKÝ, J.: Sústava deverbatívnych substantív v slovenčine. Slovenská reč, *38*, 1973, s. 268.

KUBRIAKOVOVÁ, J. S.: Tipy jazykovych značenij. Semantika proizvodnogo slova. Moskva, Nauka 1981, s. 168 n.

PAULINY, E.: Slovenská gramatika. (Opis jazykového systému.) Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, s. 159—172.

Adriana Ferenčíková

ČASTICE VYJADRUJÚCE PRAVDEPODOBNOSŤ A PRIBLIŽNOSŤ V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

1. Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí postupne odkrýva zložité synonymicko-heteronymické vzťahy nielen pri plnovýznamových slovách, ale aj pri slovách s gramatickým významom (termín heteronymum používame vo význame rovnoznačné slovo na nezhodnej nárečovej oblasti). Hoci prevažná väčšina gramatických slov je súčasťou spisovného jazyka aj nárečí, ich významová štruktúra nemusí byť totožná, resp. v nárečiach nemajú celoslovenský rozsah a oproti gramatickému prostriedku vlastnému istému nárečovému celku aj spisovnému jazyku stojí v inom nárečí gramatický prostriedok, ktorý sa so svojím heteronymom zhoduje iba časťou rozsahu svojej funkcie.

V tomto príspevku skúmame synonymicko-heteronymické vzťahy častíc *ale, asi, jedno, z(o), das, da, tak, okolo, (a)snáď, azda, vari, hádam, úfam, možno, jednák.* Vychádzame z dokladového materiálu zhromaždeného v kartotéke Slovníka slovenských nárečí (ďalej KSSN). Nekladieme si za cieľ podať o nich vyčerpávajúci obraz — v súčasnej fáze výskumu môže ísť len o sondu do tejto problematiky.

2. Častica *ale* je výrazným príkladom polyfunkčnej častice. V nárečiach sa využíva ako uvádzacia pripájacia, uvádzacia pobádacia a vytyčovacia hodnotiaca častica (porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966).

2.1. Ako uvádzacia pripájacia častica sa používa vo všetkých slovenských nárečiach. Pomocou nej hovoriaci nadväzuje na mimojazykovú situáciu alebo začleňuje výpoveď do širšieho prehovorového kontextu. V nárečových prejavoch má pomerne vysokú frekvenciu. Na ilustráciu nám môže poslúžiť tento krátky úsek:

To volala tá mladá ňevesta (perie párať). *Ale* každá nabrala za mľiečňik peria a taňiesla tej mladej ňevesťe. *Ale* potom uš, keď ho doňiesli, tag ľen to páraľi, čo si nanosiľi. *Ale* si každá lašovala ľen uš taký ten horší mľiečňig ziať. (Lišov KRU)

Uvádzacou pripájacou časticou sa môže zvyšovať aj emotívnosť výpovede. Opytovacím a oznamovacím vetám dodáva charakter zvolania. Väčšina dokladov na takto použitú časticu *ale* je zo strslov. nárečovej oblasti, no zastúpená je aj zslov. a vslov. nárečová skupina. Príklady:

Ťem ňekričí! Či zamrzou! *Ale* ešťe be ňebou zamrzou! (V. Lom MK) — *Ale*, ju vraj vicvičiu, tú kravu! (Parížovce LM) — *Ale* si ti bou u notara? (Východná

LM) — *Ale* šak pili aj do rána! (Ružindol TRN) — Zavinčovaľi i korunki dostaľi. *Ale* bulo veľo hudobini! (Rozhanovce KOŠ)

2.2. Zriedkavejšie sa častica *ale* uplatňuje v pobádacej funkcii ako synonymum častíc *nože, veď(že).* V KSSN je doložená zo strslov. nárečovej oblasti. Príklady:

No, ženi moje, *ale* poďme zaz_voľade, ľebo takto sa rozospíme! (Lišov KRU) — *Ale* ňeropťe mrauk! (Stožok ZVO) — *Ale* ňetáraj! (Revúca) — *Ale* nepovec! (Nandraž REV)

2.3. Vytyčovacia hodnotiaca častica *ale,* ktorou sa kvantitatívne a časové určenie modifikuje významom približnosti, má z celoslovenského aspektu pomerne neveľký areál výskytu. Používa sa iba v jzslov., považ. a jtrenč. nárečiach, na Ponitrí a Požitaví (pri geografickom členení sa opierame o Atlas slovenského jazyka — pozri Štolc a kol., 1968). V strnitr., jnitr., trn. a záh. nárečiach je to v zásade výlučný prostriedok vyjadrenia približnosti kvantitatívneho alebo časového určenia. Príklady:

Povodeň trvaua *ale* tídeň. (Záhorská Ves MAL) — Pošli mi ho *ale* na mesác! (Dubová MOD) — Bolo to *ale* pedadvacátého novembra. (Ružindol TRN) — Narobila s putru oslički *ale* po štvrt kile. (Brestovany TRN) — Mohó som mad *ale* dvanázd rokó. (Šaľa) — *Ale* sto korún to stálo. (Lukáčovce HLO) — Bolo nás tam *ale* piet. (Myjava) — On_náz išlo *ale* padesád honcóv. (Mnešice NMV) — Tam som našla *ale* štiri mladé dubáčki. (Chocholná TRČ) — Mau son tích patrónou *ale* sto. (Prievidza) — Bívalo tam *ale* ďesaď árendášov. (Žabokreky n. Nitr. TOP) — Jeden chlapčeg *ale* ossemročni padóu do téj vodi. (V. Maňa VRB)

Nateraz jediný doklad zo Záhoria *Kolko toho a l e máte?* (Brodské SKA) signalizuje použitie hodnotiacej častice *ale* aj v otázke, ktorá má za cieľ zistiť približné množstvo. Len podrobnejší výskum môže ukázať, či sa častica *ale* používa v otázkach tohto typu na celej oblasti výskytu typu *'ale desať', 'ale mesiac',* či je to použitie nepríznakové, resp. aké výrazové prostriedky sú v tomto areáli ekvivalentom strslov. otázok koľko asi?, kedy asi?, ako dlho asi?

3. Vytyčovacia častica *asi,* v spisovnom jazyku štylisticky neutrálna, nemá celoslovenský rozsah. Doklady z KSSN ju potvrdzujú vo väčšine strslov. nárečí (Tekov, Hont, Liptov, Orava, Turiec, hor. Ponitrie) a v sev. skupine zslov. nárečí.

3.1. Na celej oblasti svojho výskytu vyjadruje modálny odtienok približnosti miery alebo časového údaja. Príklady:

Voďia sa (mladé voly) *asi* tri mesiace. (Lišov KRU) — Odbehnú odo mna *asi* na šesto krokou. (Pribylina LM) — Koňe išľi prez Oravu *asi* po bruchá po voďe.

(Hor. Štefanov TRS — A. Habovštiak, 1965, s. 312) — Prišli zme *asi* do pou cesti domou. (Blatnica MAR) — Ot tej (kobyly) sme *asi* štiroch (žrebcov) prichovaľi. (Podmanín PB) — To bolo *asi* o Michale. (Dobrá Voda PIE)

3.2. Druhým čiastkovým významom častice *asi* je významový odtienok pravdepodobnosti. Ako taká môže modifikovať jeden vetný člen aj celú výpoveď, no môže byť aj samostatnou výpoveďou.

Na už. oblasti svojho výskytu sa častica *asi* ako výraz pravdepodobnosti používa zriedkavo, frekventovanejšie sú synonymné častice *ada, hádam, var(i), možno.* Príklady:

Ňeviem iste, ale *asi* príďem. (Košťany n. Turcom MAR) — Mi tu po tímto smrekom *asi* obdržíme. (Istebné DK — A. Habovštiak, 1965, s. 311) — Otiedz je *asi* ňezdraví. (Bánovce n. Bebr.) — Ona to cifila, že čijá som *asi.* (Chocholná TRČ) — Takí starí už *asi* nechodzá u nás tak tancuvat. (Kostolné MYJ)

Časticu *asi* pri kvantitatívnom alebo časovom určení možno bez väčšieho posunutia významu výpovede nahradiť inou časticou s významom pravdepodobnosti, no takáto zámena nie je možná v otázke zisťujúcej približné určenie kvantity alebo času (koľko asi?, kedy asi?, ako dlho asi?).

4. V strslov. nárečiach je synonymom hodnotiacej častice *asi* v jej čiastkovom význame približnosti častica *jedno,* ktorá má relatívne vysokú frekvenciu v tekov., hont., novohr. a jzvol. nárečiach. Príklady:

Od vrchu vo *jedno* poudruha metra. (Tek. Breznica NB) — Rano sa zohriala voda, *eno* dva ľitre. (Lišov KRU) — Tem bou *eno* dva ráze tu. (Dačov Lom KRU) — Zme si zaspievaľi do *eno* ďeviatej. (Cerovo KRU) — Ez *eno* pár novotneh zrubou. (Čelovce MK) — Zav *eno* oseňďesiat kusov. (Chrťany MK) — *Eno* tricať kusou ih bolo. (Mašková LUČ) — Kaľiackau sa *jedno* dva roke. (Klokoč ZVO) — Tu bívaľi za *jedno* tri tížňe. (Detva ZVO) — Kušťog opschľi za *jedno* dva dňi. (Závadka BRE) — Na *jedno* tri metre. (Pribylina LM) — Chtože tu z náz buďe o *jedno* seďemďeséd rokou. (D. Lehota DK)

5. Častica *z(o),* presahujúca zo sev. skupiny strslov. nárečí aj do strenč. nárečí a v jstrslov. skupine doložená z Tekova, Zvolenskej, Novohradu a Gemera, sa ako synonymum (resp. v Novohrade a Gemeri heteronymum) častice *asi* v jej čiastkovom význame približnosti používa iba pri bezpredložkových kvantitatívnych výrazoch. Príklady:

Ja mám ešťe *zo* dva metre súkna. (Vrbie LM) — V izbe spalo zo ďesätoro čeľaďe. (Žaškov DK) — *Zo* ďesiaťi zme tam boľi. (Košťany n. Turcom MAR) — (Stavajú teraz ľudia?) Pravda! *S* pet chalúp! (Podmanín PB) — Tam zme boľi *zo* poudruha mesiaca. (Môlča BB) — Nakoňiedz im hoďiľi *zo* päďesiat korún. (Detva ZVO) — Chiťeli *zo* šiesťi sviňu. (Divín LUČ) — Tag ich tam spadlo *zo* tricať. (Ďubákovo RS) — *Zo* tri tániare zožral. (Rochovce ROŽ)

Zákonitosti používania synoným *jedno* a *z(o)* v strslov. nárečiach bude treba preskúmať na bohatšom východiskovom materiáli. Doklady z KSSN potvrdzujú zatiaľ časticu *jedno* pri bezpredložkových číselných údajoch iba v juž. skupine (príklady sme uviedli vyššie). Zo sev. skupiny je doložená iba v predložkovej konštrukcii (v takomto prípade sa používa na celej oblasti svojho výskytu a nasleduje vždy za predložkou) alebo v kombinácii s časticou *z(o)*, ktorá ju predchádza. Príklady:

Bolo ích tan *zo jedno* dvaccať. (Prievidza) — *Z jedno* meséc som kravu s náručním spréhaŭ. (D. Lehota DK)

6. Rozsah funkcie vslov. častice *das* je rovnaký ako rozsah heteronymného *z(o)* — používa sa ako výraz približnosti číselného údaja len v bezpredložkovej konštrukcii. Príklady:

Išli *das* tri hodzini. (Vydrník SNV) — Dzifče take *das* petnadzročne. (Sedlice PRE) — *Das* tri koruni mam. (M. Zálužice MCH)

6.1. V predložkovej konštrukcii sa používa iba variant *da*. Stojí záväzne pred predložkou tak ako jeho heteronymá *asi, ale:*

Da po dva razi treba obracidz z vozom. (Markušovce SNV) — *Da* na dzešec cantometre. (Lastomír MCH) — Ucekala *da* do treceho suseda. (Vyš. Remety SOB) — *Da* na pejc kroki. (Haniska PRE) — *Da* o tri dňi. (Rankovce KOŠ)

Rozsahom funkcie sa vslov. častica *da* celkom nekryje ani s jedným svojím heteronymom. Neobsahuje širší význam predpokladu ako častica *asi*, neuplatňuje sa v bezpredložkovej konštrukcii ako častica *ale, asi, jedno*. Na rozdiel od častice *jedno* býva ako intenzifikujúci prvok aj v takých prípadoch, kde sa približnosť kvantitatívneho údaja vyjadruje spojkou *(o)kolo*, napr. *D a k o l o piatej hodzini.* (Kokšov Bakša KOŠ) V strslov. a zslov. nárečiach sa v takomto prípade význam približnosti zosilňuje vytyčovacou časticou *tak*, porov. *Bolo to t a g o k o l o jedonáctiho novembra.* (Devičie KRU)

7. Samotná častica *tak* môže signalizovať približnosť kvantitatívneho údaja v predložkovej aj bezpredložkovej konštrukcii. Príklady:

Tá izba mala merťux *tag* na osem krokoŭ zdĺže. (Čelovce MK) — Dva páre barancoŭ stáľi *tak* šťiri zlatki. (Detva ZVO) — No reku *tag* o jennéj-dvoch pójdem domom. (Šterusy PIE)

Jej všeobecnejší obsah významu dovoľuje použiť ju ako zdôrazňovací prostriedok pred inými hodnotiacimi časticami s významom približnosti.

Doložené sú kombinácie *tak zo, tak jedno, tak z jedno, tak asi, tak ale.* Príklady:

To sä od naroďeňá, aš *tag zo* dva mesäce kím ňemalo, takto povíjälo. (Žaškov DK) — Na našich konopiskách sa nám bou jačmem uroďiu *tag eno* pouštvrta metra. (Čelovce MK) — Tam takí járog bou, *tag na jedno* tri metre širokuo. (Parížovce LM) — Mohou ma *tag zo jedno* šez metrou tem bík. (Kľak NB) — Dať tam do gáfru *tag asi* dve kocki. (Chocholná TRČ) — Cinter náž je *tag ale* dva metre visoko dvihnutí o dzedzini. (Ružindol TRN)

Inverzia v poradí je možná iba pri kombinácii *tak* + *asi.* V takomto poradí pri častici *asi* vstupuje do popredia jej starší význam pravdepodobnosti.

8. Vo všetkých troch základných nárečových skupinách môže pri bezpredložkovom kvantitatívnom údaji ako vytyčovacia hodnotiaca častica s významom približnosti fungovať výraz *okolo.* Príklady:

Okolo seďem rokou. (Detva ZVO) — Do hambára sa zišlo *okolo* štiricať-peďesiať kíl. (Lišov KRU) — Namlácili zbožá *okolo* dvesto meríc. (Bošáca TRČ) — Bolo tam *kolo* sto ľudzi. (Solivar PRE) — Može mal *kolo* sto roki. (Vranov n. Top.)

Častica *okolo* má rovnaký rozsah významu ako jej synonymá *z(o)* a *das.* Vyššie naznačený problém duplicitného, resp. viacnásobného vyjadrenia významu približnosti v nárečiach bude treba podrobnejšie sledovať v ďalšom výskume.

9. Častica *vari* s variantom *var, variže* je súčasťou synsémantických prostriedkov novohr., hont., stekov., zvol., priev., turč., lipt., or. a strenč. nárečí. Funguje v dvoch čiastkových významoch — ako uvádzacia pobádacia aj ako vytyčovacia hodnotiaca.

9.1. Ako uvádzacia pobádacia zdôrazňuje obsah opytovacích a zvolacích viet. V otázke môže byť výrazom prekvapenia hovoriaceho. Príklady:

Vari sa mi ona pochváľi s tin?! (Hont. Moravce KRU) — *Variže* ten už zomreu?! (ibid.) — *Var* si bou v mesce? (Východná LM)

9.2. Ako vytyčovacia hodnotiaca vyjadruje predpoklad, pravdepodobnosť, približnosť. Týmto čiastkovým významom sa častica *vari* kryje s časticou *asi.* Príklady:

Mladožeňíci *vari* aj na jednon vankúši ľen seďeľi. (Lišov KRU) — Apa mu bou *vari* pánski horár. (V. Lom MK) — Tuš, *var* e tak. (Málinec LUČ) — Tam zme boľi *vari* do tížňa. (Vigľaš ZVO) — Ani *var* nemau viacej. (Važec LM) —

Ona sä potom vidala za kohosi, uš Kľavedz *var.* (Žaškov DK) — Ti robeľi ***vari*** tak postrah ľudzom. (Podmanín PB)

10. Ako uvádzacia pobádacia aj ako vytyčovacia hodnotiaca sa v jzslov. nárečovej skupine, v považ., jtrenč. a snitr. nárečiach používa častica ***snáď, asnáď***, doložená v územných variantoch *snád* (jtrenč.), *snad* (záh.), *asnád* (trn.), *asnaj* (myj., strnitr.), *asna, asnaď* (snitr.).

10.1. Príklady na jej použitie v uvádzacej pobádacej funkcii:

Snats' to nebiu ti? (Brodské SKA) — *Snád* niéčo vikonal, že ho bijete? (Dol. Súča TRČ) — Jano, *asnaj* si mohél íst pokosit tú datelinu. (Brestovec MYJ)

10.2. Vo vytyčovacej funkcii s významovým odtienkom pravdepodobnosti a približnosti:

Snat ešče dojde. (Brodské SKA) — Šag ho tvoja mamenka *asnat* poznali. (Sereď GAL) — *Asnaj* sa mi to len podarí spravit. (Ludanice TOP) — Indo to nemohel zapálit, *asnád* len to diéfčacko. (Rudník MYJ) — Bolo ich tam, tíh jám, *asna* päďesiat. (Prievidza)

10.3. Častica *asnáď (asnaj), snáď* môže vyjadrovať aj významový odtienok prípadnosti, eventuality. Vtedy má vysvetľovaciu funkciu. Napr.:

Já sem odhodziu oprati, abi ma to *snád* neprikríuo. (Jablonica SEN) — Nie *snat* preto sa ofce na jar začasu viháňali, že bi sa išli napás. (D. Súča TRČ)

V takejto funkcii sa zachytila aj v Liptove: *Ačkolveg zme im ňesahali, a s n a j že bi zme volakoho poškoďili, lebo čo.* (Bobrovník LM)

Náš východiskový materiál neumožňuje určiť, ktoré zo synoným či heteroným častice *asnáď, snáď* obsahujú aj významový odtienok eventuality. V ďalšej fáze výskumu bude treba tiež preskúmať, aká je frekvencia častice *(a)snáď* v pomere k synonymným časticiam, či je živou súčasťou slovnej zásoby nárečí, alebo ako zastarávajúci prostriedok ustupuje. V spisovnom jazyku sú varianty *asnáď, snáď* zastarané.

11. Častica *hádam (hadam)* je v strslov. nárečiach synonymom častice *vari* a v rovnakom význame sa používa aj vo všetkých nárečiach szslov. skupiny, v nárečiach stred. a dol. Ponitria a dol. Požitavia.

11.1. Ako uvádzacia pobádacia stojí na čele zisťovacích otázok, zvolacích a želacích viet a expresívne ich podfarbuje. Príklady:

Hádam sa ľen ňebuďeťe vaďiť?! (Ležiachov MAR) — Ťetko, veď *hádam* sťe sa ňenahňevaľi? (Tvrdošín — Habovštiak, 1965, s. 311) — Nuš, chlapče, *hádam* si ľen ňebou zaz na tej muzike? (Bziny DK — Habovštiak, 1965, s. 311) — *Hádam*

len ňepójďež už domov? (Bánovce n. Bebr.) — *Hádam* len vím, jako sa volá?! (Radošina TOP)

V súčinnosti so zdôrazňovacou časticou *len* a záporným tvarom slovesa dodáva zisťovacím otázkam význam prekvapenia.

11.2. Ako vytyčovacia hodnotiaca vyjadruje predpoklad, pravdepodobnosť. Príklady:

Toto je *hádam* lacňejšie. (Kozí Vrbovok KRU) — *Tej zvike* sa dodržiavajú a *hádam* sa aj budú. (V. Lom MK) — Vi sťe sa na ňi‿*hádam* aj čudovaľi. (Lehôtka LUČ) — *Hádam* sa len ohlási u nás. (St. Hory BB) — *Hádam* uš príďe. (Čierny Balog BRE) — Ja si *hádam* ešťe dám spravi‿tie krpce. (Vrbie LM) — To sä *hádam* ňepatrí. (Žaškov DK) — Bolo bi sa mu (koňovi) to (zlomená noha) *hádam* aj zrástlo ... (Podmanín PB) — Takíh žalútkóv zme potrebuvali *hadám* aj triccat. (Dol. Súča TRČ) — *Hádan* tu ešče bude. (Bzince p. Jav. NMV) — *Hadam* buďe zajtrá pekňe. (Bánovce n. Bebr.)

12. Rovnakým sémantickým posuvom ako častica *hádam* — z 1. os. sg. préz. — sa v záh. nárečiach vyvinula častica *úfam (ufam, ufám)* a totožný je aj rozsah jej významu — používa sa ako uvádzacia aj ako vytyčovacia hodnotiaca. Príklady:

Ufam biųs f tém čelesňe vlezení?! (Kúty SKA) — *Úfam* si volaco spraviu zuého, že sa bojíš? (Stupava BRA)

Uš to bude *ufám* prodané. (Brodské SKA) — *Ufam* mia puscá. (Kúty SKA) — Takej matere *ufám* aňi nenandú. (Jabloňové MAL)

13. Zaujímavým prípadom medzi skúmanými časticami je častica *azda.* Je súčasťou slovnej zásoby všetkých strslov. *(azda, azdaj, ada, adaj, adáj)* a vslov. nárečí *(ozda, ozdaj, ozdaľ),* na záp. Slovensku je potvrdený jej výskyt v nárečiach Ponitria, v jtrenč. a považ. nárečiach *(ada).* Jej podrobnejšiu analýzu podávame na inom mieste (Ferenčíková, 1982).

13.1. Na celej oblasti svojho výskytu sa používa ako uvádzacia v opytovacích a želacích vetách. Príklady:

Azdaj ľen ňezahiňe f tom cudzom sveťe?! (D. Lehota DK) — *Adá* príďež aj ti veśer do nás? (Kokava n. Rim. RS) — *Ada* viem, čo sa patrí?! (Návojovce TOP) — *Ada* tam len nepójdeš? (Trakovice HLO) — *Ozdaj* to ňemišliž važňe?! (Studenec LVO) — To *ozda* tvoja rodzina? (Šamudovce MCH)

13.2. Ako vytyčovacia hodnotiaca s významom predpokladu sa hojne uplatňuje v jstrslov. nárečiach, sstrslov. nárečia uprednostňujú synonymá *asi, vari, hádam, možno.* Význam predpokladu vyjadruje aj vslov. *ozdaj, ozda(ľ).* Príklady:

To je už *adaj* više stotricaď roki. (Valkovňa BRE) — Buďeťe už aj vihladnutá *adaj*. (Kľak NB) — Dážďig už *ažda* buďe. (Drienovo KRU) — Na fronťe bou *ažďaj* ďesaď mesací. (Uhorské LUČ) — Som bou *adaj* najmenší. (Klenovec RS) — Tuž *adaj* len dág buďe. (Nandraž REV) — *Ada* len dójďe, šak velice slúbil. (Bošáca TRČ) — Napijem *še* paľenki, *ozdaj* me ňebudze boľedz žaludek. (Sp. Štvrtok LVO) — Ta šag eši žijem, ta eši *ozdaj* ľem daco zrobim. (Brezovica SAB) — Miśľela mi, že to *ozdaj* chodzi strašidz naš šviker. (Kapušany PRE) — *Ozda* tri abo štiri pengevi za marku, teľo *ozda* tedi davaľi. (Kazimír TRE)

13.3. Vytyčovacia hodnotiaca častica *ozdaj* vo väčšine vslov. nárečí nadobudla aj čiastkový význam potvrdenia obsahu platnosti výpovede. Používa sa ako synonymum častice *vera*. Príklady:

To som ňevladala dzvihnuc, bo to *ozdaj* taka som fše bula slaba a to *ozdaj* češke bulo. (Studenec LVO) — Strapela še, segiňica, bo baba *ozdaj* ňema taku šikovnozdz_do košeňa jak xlop. (Niž. Šebastová PRE) — A zme *ozdaj* prettim sebe tag ňezarezaľi kurče, kadzig viroslo, ta už zme ho ňešľi do Košic predac. (Kokšov-Bakša KOŠ)

14. Rozsah funkcie častice *možno* (strsl.) a jej variantov *možná* (strsl., zsl.) a *može* (vsl.) je v porovnaní s časticami *asi, snáď (asnaj, snád), azda (ada, ažďaj, ozdaj, ozdaľ), hádam, úfam, vari* menší. Používa sa iba ako vytyčovacia hodnotiaca na vyjadrenie významového odtienka pravdepodobnosti, v uvádzacej funkcii sa neuplatňuje. Príklady:

Možno pojdete domou, *možná* nie. (Stankovany RUŽ) — To *hádam* iba tag na posmech fše *možno* povedaľi. (Žaškov DK) — To sa *možná* pamatáš. (Rudník MYJ) — *Možnáže* je to pravda. (Lukáčovce HLO) — Ocedz *može* utre, *može* poutre pridze. (Studenec LVO) — Teho roku ňebudze *može* kvitnuc. (Fintice PRE) — *Može* še vijašňi. (Dl. Lúka BAR) — *Može* že i dva i tri toto snovaľi. (Kokšov Bakša KOŠ) — *Može* sinoj idze vožic cehlu. (Sobrance)

V KSSN nie je častica *možno* doložená z juž. skupiny strslov. nárečí — ako výraz pravdepodobnosti sa tu hoine uplatňujú častice *hádam, ada(j), ažďaj, var(i)*. Relatívne vyššia je frekvencia častice *može* vo vslov. nárečiach.

15. Rozsahom funkcie sa s časticou *možno, možná, može* kryje častica *jednák*, územne obmedzená na trn. nárečia. Aj táto častica vyjadruje iba významový odtienok pravdepodobnosti. Synonymná častica *asnáď* spĺňa aj uvádzaciu funkciu. Príklady:

Stríčko Ferdin neprišli, *jednág* zmeškali vlak. (Vištuk MOD) — Za dva zlaté mosel *jednág* aj tíden robit. (Ružindol TRN) — Neni doma, *jednág* išól na rolu. (Suchá n. Parnou TRN) — *Jednág* bi aj plnú misu scohnev. (Brestovany TRN) — Už máv *jennág* ale štiricatštiri rokóv. (Dechtice TRN)

15. Niektoré problémy, ktoré bude treba pri časticiach s významom pravdepodobnosti, možnosti, približnosti v slovenských nárečiach sledovať, sa už naznačili vyššie, ďalšie ukáže podrobnejší východiskový materiál. A hoci nie všetky zistené skutočnosti sa dostanú do Slovníka slovenských nárečí, iste prispejú k presnejšiemu vypracovaniu príslušných heslových statí.

Skratky a značky

hont. — hontianske; jnitr. — južnonitrianske; jstrslov. — južnostredoslovenské; jtrenč. — južnotrenčianske; jzslov. — južnozápadoslovenské; jzvol. — južnozvolenské; lipt. — liptovské; myj. — myjavské; novohr. — novohradské; or. — oravské; považ. — považské; priev. — prievidzské; tekov. — tekovské; trn. — trnavské; turč. — turčianske; stekov. — severotekovské; strenč. — severotrenčianske; snitr. — severonitrianske; strslov. — stredoslovenské; vslov. — východoslovenské; záh. — záhorské; zslov. — západoslovenské; zvol. — zvolenské.
BAR — Bardejov; BB — Banská Bystrica; BRA — Bratislava; BRE — Brezno; DK — Dolný Kubín; GAL — Galanta; HLO — Hlohovec; KOŠ — Košice; KRU — Krupina; LM — Liptovský Mikuláš; LUČ — Lučenec; LVO — Levoča; MAL — Malacky; MAR — Martin; MCH — Michalovce; MK — Modrý Kameň; MOD — Modra; MYJ — Myjava; NB — Nová Baňa; NMV — Nové Mesto nad Váhom; PB — Považská Bystrica; PDZ — Prievidza; PIE — Piešťany; PRE — Prešov; REV — Revúca; ROŽ — Rožňava; RS — Rimavská Sobota; RUŽ — Ružomberok; SAB — Sabinov; SEN — Senica nad Myjavou; SKA — Skalica; SNV — Spišská Nová Ves; SOB — Sobrance; TOP — Topoľčany; TRČ — Trenčín; TRN — Trnava; TRB — Trebišov; TRS — Trstená; VRB — Vráble a ZVO — Zvolen.

Literatúra

FERENČÍKOVÁ, A.: Významová analýza častice *azda, ozdaľ* z územného aspektu. Slovenská reč, 47, 1982, s. 213—218.
HABOVŠTIAK, A.: Oravské nárečia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965. 544 s., 38 máp.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
RIPKA, I. a kol.: Výskum a opis nárečovej lexiky. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV (v tlači).
Slovník slovenských nárečí. Ukážkový zväzok. Bratislava, Veda 1980. 284 s.
ŠTOLC, J. a kol.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 1. Časť prvá: Mapy. Časť druhá: Úvod — Komentáre — Materiály. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 314 + 200 s.

Pavol Žigo

VYJADRENIE ČASOVEJ NÁSLEDNOSTI V TEXTOCH Z PREDKODIFIKAČNÉHO OBDOBIA

Pri syntaktickom výskume pamiatok z predkodifikačného obdobia slovenského jazyka tvoria samostatný okruh problémov nadvetné celky, v kto-

rých sú jednotlivé významové vzťahy vyjadrené na širšom priestore, ako je veta alebo súvetie. V archiváliách z predkodifikačného obdobia sa ako osobitné typy vyjadrovania časových okolností a sledu dejov vyčleňujú kontextové celky, v ktorých sa tieto významové zložky vyjadrujú vetosledom alebo lexikálnymi prostriedkami. Pri posudzovaní tejto problematiky vyjdeme z tohto typu textu:

Item išli verbovanci do tehoto regementu, vyhaňal vozy Fizi Gabor, dali sme mu jeden vuoz čtverim statkom až do Čirča, bol tam za pet dni. *Item* išli s toho regementu vypret mundiru, museli sme im dat štyri voly do Kis Idy, nemal pisana na nas, boli tam za dva dni. *Item* išli muškatere z verbunku, dali sme im čtyri voly do Hanisky, do Košickej stolici, to boli tam za dva dni. *Item* šel lajtnant s toho regementu, mal štaciju do Malej Merky od krixkomisara. Bol tu solgabiro, dali sme mu dva kone do Šebeša, boli tam za dva dni te kone... (Jánovce, pol. 18. stor.)

Uvedený text je reprezentantom kontextovej výstavby, ktorej základom je asyndetické spájanie viet do súvetí. Sled dejových celkov v jednotlivých častiach kontextu formálne naznačuje častica *item*. Rozborom tohto kontextu na úrovni jednotlivých súvetí zisťujeme, že uvedená častica tu má funkciu konektora, ktorý významovo spája a zároveň ohraničuje jednotlivé významové celky, pričom upozorňuje na zmenu v tematickej a významovej štruktúre kontextu. Priestor medzi dvoma takýmito časticami je teda samostatným významovým celkom a zároveň samostatným súvetím. Takýto spôsob spájania súvetí alebo kontextových jednotiek naznačuje ich relatívnu samostatnosť. V. L. Rinberg (1981, s. 16) o takejto kontextovej výstavbe uvádza, že „každá predikatívna jednotka kontextového reťazca je autosémantická, nevyžaduje si obligátnu prítomnosť ľavej a pravej strany kontextu". Na základe výskumov zložitých kontextových celkov v staroruských pamiatkach 16.—17. stor. dospeli sovietski autori R. B. Keršiene, S. E. Morozovová a M. I. Preobraženskaja (1983, s. 49) k poznatkom, že v rozsiahlych textoch s dominujúcim asyndetickým spôsobom spájania sa „sled dejov rozvíja vďaka vzťahom reálnych obsahov každej predikatívnej jednotky kontextu s obsahom ostatných predikatívnych jednotiek". Významovo-logické vzťahy teda spočívajú na konkrétnych obsahoch jednotlivých predikačných jednotiek. Rozsah takéhoto kontextu, resp. počet jeho elementárnych jednotiek je neohraničený a „je motivovaný množstvom informácií, ktoré má kontext obsahovať" (tamtiež). Ako príklad domácej proveniencie možno uviesť ďalšiu časť už citovaného textu z polovice 18. stor.:

Item išli Nemci, mali napis od krixkomisara, dali sme im štyri voly od Greglaka, boli tam te voly za štyri dni. *Item* išiel z nižnej stolici oficier, sami nevieme

jaký, moseli sme mu dať štvoro statku až do Hanušoviec, tote statky boli tam za štyri dni. *Item* išiel oficier, dali sme mu štyri kone do Šebeša, boli tam za jeden deň. *Item* išiel oficier z Košic, dali sme mu štyri kone do Bertotoviec a te kone boli tam za dva dni. (Jánovce, pol. 18. stor.)

V tomto kontexte máme do činenia so sledom udalostí, ktoré sa uskutočnili v určitej časovej následnosti. Pozícia jednotlivých predikačných jednotiek v kontexte pevne súvisí s reálnym sledom dejov a ich vzájomná zámena narúša pôvodný zmysel kontextu. Zo štylistického hľadiska takýto typ kontextu hodnotíme ako jazykový prejav s vysokým stupňom glutinácie, pretože každá z jeho viet sa začína slovesom majúcim „funkciu tranzitívneho člena, ktorým sa prechádza od jedného jadra k druhému a — názorne povedané — je výrazom spájajúcim dve jadrá" (Mistrík, 1970, s. 365). F. Daneš (1968, s. 136) o tomto type tematického odvodzovania hovorí, že je „založen na odvozování témat jednotlivých výpovědí z celkového tématu nějakého nadřazeného textového úseku (odstavce, kapitoly ap.)". Časový sled dejov v uvedenom type kontextov je vyjadrený juxtapozíciou. Tieto typy bezspojkových súvetí pôsobia dojmom zníženého stupňa kohéznosti, ktorú však udržiava a kontextovú glutináciu zvyšuje anteponovaná poloha slovies. Časový priebeh dejov je vyjadrený lexikálnou sémantikou výpovedných celkov a vetosledom jednotlivých konštituentov prejavu. Slovosled preberá zároveň aj funkciu sukcesívneho činiteľa prejavu a najčastejšie ho ovplyvňuje „zámer autora, sled myšlienok, časová, priestorová, logická postupnosť, konvencia, spoločenská hierarchia atď." (Mistrík, 1966, s. 59). V našich príkladoch vystupuje do popredia najmä časová a logická postupnosť, sled myšlienok. Iný príklad:

Oni mi dali šatku, žmykala som mu z nej. Vody mi dalo dievča do šochtara. Povedala by som na brata, na sestru, ale neviem na dušu nikoho nemuožem vziati. Urobila som mu, vzala som ihličia, uvarila som a preliala. Naučila som sa od Orauky. (Krupina 1732)

Pri niektorých administratívno-právnych žánroch — napr. zápisoch z vypočúvania svedkov — je vlastne celá pamiatka zápisom či opisom priebehu právneho aktu. Celý kontext je vybudovaný na princípoch postupnej časovej následnosti jednotlivých výpovedných celkov už spomínaného nadradeného textového úseku, v konkrétnom prípade zápisu z vypočúvania svedkov:

Item vrozeny Jan Kwassowsky magicze let 20 powedel pod prysahu, ze gynehonewy, nez ze wdiczki Suchu dolinu g Bystryczi vziwali. *Item* vrozeny Mykolass Vrbanowsky magicze let 55 powedel pod prysahu, ze ongineho newy, nez ze wdiczki tu Suchu dolinu g Bystryczi vziwali a ze i od sweho otcze to slichal,

ze yu g Bystryczi vziwali. *Item* vrozeny Waczlaw Okruczki z Okruta magicze let 86 powedel pod prysahu, ze wdiczki tu Suchu dolinu g Bystryczi vziwali, ze gesste y za pana Michala Podmaniczkeho pomni a ze gim nikdi w tom zadny neprekazel.[1] (Porov. Bystrica 1576)

V súvislosti s bezspojkovými súvetiami s vyjadrením času v predkodifikačnom období V. I. Borkovskij (1972, s. 72) píše, že ich „najčastejšie nachádzame v takých pamiatkach, ktoré sú blízke ľudovej reči". V pamiatkach z obdobia predkodifikačnej slovenčiny (ale aj iných jazykov) ide v tomto prípade najčastejšie o ponosy, zápisy z vypočúvania svedkov a testamenty. Tieto žánre pravdepodobne najvernejšie odrážajú vtedajšiu hovorovú podobu jazyka i spontánnosť prejavu.

V uvedenom druhu textov je priebeh jednotlivých dejov časovo lokalizovaný do minulosti, no gramatická kategória času nie je dostačujúcim ukazovateľom ich sledu (porov. Krupa, 1980, s. 78). Žáner, akým je zápis zo súdneho vypočúvania, prosba, ponosa, predpokladá istý priebeh udalostí v čase. Priebeh jednotlivých dejov v čase a priestore možno v citovaných pamiatkach určiť len z juxtapozície, ktorá predpokladá a zároveň odráža logický i časový sled dejov. A. B. Šapiro (1953, s. 51) uvádza, že takéto kontextové celky „predstavujú v intonačnom pláne symetrické rozloženie na rovnocenné časti (nie podľa počtu slov, ale z hľadiska syntaktickej stavby)". Ako príklad možno uviesť tieto súvetia:

Item išiel oficier z Košic, dali sme mu štyri kone do Šebeša, boli tam za jeden deň. *Item* išli muškatiere z verbunku, dali sme im voly do Hanisky, do Košickej stolici, to tam boli za dva dni. (Jánovce, pol. 18. stor.)

V týchto príkladoch nejde už len o prosté priraďovanie viet do súvetí. Z kontextu vyplýva ich vzájomná súvislosť a nadväznosť či závislosť v čase, ktorej podstatou je, že dej nasledujúcej vety sa uskutočnil po ukončení, resp. počas plynutia deja predchádzajúcej vety, alebo jej priebehom je časovo ohraničený. Integrujúcimi činiteľmi tvoriacimi jednotný celok z hľadiska štruktúry a zmyslu sú tu „jednotný modálny plán jednotlivých častí a rovnaké lexikálne elementy tvoriace jednotnú štruktúru predikatívnych častí" (Stecenko, 1977, s. 131). Neprítomnosť spojky naznačuje nadväznosť dejov v čase (dá sa určiť z vetosledu): *A moj muš za mnu prišol, ta mu dali šest palic a musol robic na panske ten isty den* (Berto-

[1] Na ilustráciu uvádzame iba časť zápisu. Jeho úplné znenie tvorí 125 výpovedných celkov.

tovce 1786), môže však v takýchto prípadoch ísť aj o náznak príčinných vzťahov. O významovej povahe vzťahu rozhoduje širší kontext.

2. Lexikálne vyjadrenie časovej následnosti v kontexte modifikujú adverbiá vyjadrujúce časové okolnosti deja a presnejšie vyjadrujú jeho povahu v časovom priebehu aj v závislosti od kontextu. V zápisoch z predkodifikačného obdobia sa na výstavbe kontextu so zreteľom na plynutie času najčastejšie vyskytujú príslovky *najprv, potom.* V rôznych významoch nachádzame v textoch i slovo *hneď.* V kontextoch, v ktorých ide o vyjadrenie náhleho, prudkého, neočakávaného nástupu ďalšieho deja vystupuje *hneď, hnedky* (význam porov. Slovník slovenského jazyka I, 1959, s. 489): *... salva venia sviňacienec vrhla na dom fatensa a h n e d k y remeslo sa mu seklo* (Krupina 1722). V tomto príklade ide o typ, v ktorom paralelne vystupuje zlučovacia spojka *a* s príslovkou *hnedky.* Spojka *a* manifestuje povahu syntaktického vzťahu, príslovka rýchly nástup ďalšieho deja, t. j. významový vzťah. Okrem tvaru *hnedky* sa v zápisoch východoslovenskej proveniencie vyskytuje i nárečová podoba *doras: Ja som povedala, že šol kona patric a d o r a s me za kark ulapili* (Bertotovce 1786; porov. význam príslovky *zrazu,* SSJ V, 1965, s. 709).

Príkladom z Krupiny a Bertotoviec sú zo sémantického hľadiska blízke súvetia s korelovanými výrazmi typu *... g a k o mna widjel, h n e t k y kazal swogemu kočžissowy postat ...* (Bojnice 1762); *j a k n a h l e vbohy czlowek drewo zotne ku zpaleny, h n e d sa naydu, ktery to odwosugu* (Štítnik 1610). V týchto príkladoch spojky *gako, jak nahle* uvádzajú vedľajšiu časovú vetu. Ide tu teda o kvalitatívne odlišný syntaktický vzťah ako v priraďovacích súvetiach bez korelovaných výrazov (v príkladoch z Krupiny a Bertotoviec).

V rovnakej funkcii ako výrazy *hned, hnedky* vystupuje v kontextoch z predkodifikačného obdobia i príslovka *vtom: Ona powedela, zie zadnej czibule nemela. A w / t o m Barbierčžina diewka nicz nepowedela, ale ssla precz zahanbiwsse se ...* (Part. Ľupča 1587). Rýchly sled niekoľkých dejov v parataktickom súvetí sa vyjadruje v kontexte opakovaním tejto príslovky vo funkcii anaforického konektora pri každej predikatívnej jednotke. Výraz *vtom* sa v takýchto prípadoch viaže vždy len na predchádzajúcu elementárnu textovú jednotku (porov. Bajzíková, 1982, s. 221), napr.: *... videl sem, že jeden beže, ale nevem, kdo bol. V t o m sem ja z domu svojho ven vyšiel a našiel sem jiš Samuele zabiteho* (Krupina 1642). Príslovka *vtom* vyjadruje v kontexte časovú nadväznosť podobne ako príslovka *hnedky.* O tom, že výrazy *hnedky* a *vtom* majú rovnakú funkciu a približne rovnaký význam, svedčí aj ich rovnaké použitie v kontexte. Rovnako ako príslovka *hnedky* v priraďovacom súvetí so spojkou *a* vystupuje v tých istých významových spojeniach a funkcii i výraz *vtom:*

Ja na pokoji mojom ležice slyšal sem uderenia a *vtom* zavolala Beslička Anička: Gabor šelma, šuo si to učinil, že si takyho človeka zabil! A *vtom* sem vyzrel oblokom ven. (Krupina 1642)

Voľnejšiu časovú nadväznosť textových jednotiek vyjadruje zámenná príslovka *potom*. Rozhodnúť o slovnodruhovej povahe tohto slova — či ide o spojku, časticu alebo príslovku — možno len na základe sémantiky vety. Ako príslovka vystupuje slovo *potom* v kontextoch typu *Dali nam Velko aj Maloslatincom li(c)hvu postrielati, p o t o m nas dali Maloslatincom do temnice.* (Slatinka 1785) — *Widiel sem kdy zena Busiowa předhaniala husy, ktere Straka hnal, p o t o m gu strčil.* (Skalica 1617) Ako častica vo funkcii konektora s odkazom na predchádzajúcu textovú jednotku vystupuje výraz *potom* v takomto kontexte:

Oknom tam wlezl y poczal rwathy za wlasy pachole moye a *potem* zena moya odyala mu ho to pachole z ruki, *potem* y teho wyprowadila Ssczasneho Zaluskeho z domu wen a won *pak* Ssczasny Zalusky nemesskagicz se zase wratil do domu panskeho. Zase *potom* oknom do domu panskeho wlezil a ta *potem* bil hospodarzynu moyu a hubil ryad, ssczіepal. *Potem* zena moya bezela s toho pred komoru... (Pov. Bystrica 1562)

Okrem uvedených prostriedkov, ktorými sa v archiváliách z predkodifikačného obdobia hierarchizuje plynutie jednotlivých dejov v čase, v starších pamiatkach sa vyskytujú aj príslovky *najprv/predne, medzitým, nakoniec.* Prvá z nich stavia priebeh deja vyjadreného vetou s *najprv* na začiatok reťazca dejov v kontexte (vyplýva to zo sémantiky jednotlivých častí tejto príslovky: superlatívneho afixu *naj-* a číslovkového základu *-prv*):

Neyprwie dal gy samey Bakalarcze zlatych osemdesat, *potem* f. 40 wydal syrotkam pozustalym. (Trnava 1691) — *Nayprwey* do prysslеho swateho Dzura magy wyplatit fl. 40, *potem* na pryssly swaty Michal fl. 40. (Part. Ľupča 1578) — *Nayprwe* se g(es)t postawil pred vyplnost raddy nassy z Laczkom starssym bratrom..., *pak* my sme ge zeptaly, iakowe/by pred/dedynu vczinili zgednany. (Rajec 1553)

V závislosti od tesnejšieho alebo voľnejšieho nástupu jednotlivých dejov sa v kontexte vyskytuje niekoľko lexikálnych prostriedkov v tesnej blízkosti:

Potem ten sluzebnyk tryczatnikov hned bezel naspatek a o tom tryczatnikom oznamel. *Potem hned* po maley chvili pan Mateyas Dalmondi, sluzebnyk pana Ffloryana Dawyda samopyati pribehel. (Veľká Bytča 1580) — *Hned* ale *potom,* nie že by zme nasledujice roky skrze dobre urody obveseleni boli, ale radeji neurodnost a neplenost sme skusili. (Liesek 1808)

Ďalšou z prísloviek, ktorá bližšie určuje časový sled dejov, je príslovka *medz tým*. Vyjadruje súčasný priebeh dvoch alebo viacerých dejov v takýchto kontextoch:

Ten czas geho konye wolakde utekly ... a nyom prissel do Prawna, *meczy tim* geho zrepcze prissli domu. (Bojnice 1765) — *Mezitym* jako sa toto stalo, *hnedky* o štvrty den v spani b lesť velika do nadobia fatensky prišla. (Krupina 1728) — Na ostatni troch pustny zasek kupil woly, ktere tez len tak schly, a tak za lacne penize z/welku sskody y te odpredal. *Mezitim* taže Anča Polka prissla sama k fatensovy a wiznala, že ona tim wolom urobila. (Trenčín 1735)

Záverečnú fázu v kontextoch vyjadruje príslovka *nakoniec/na posledku* (vo význame „naostatok, napokon, konečne" — porov. SSJ, 2, 1960, s. 247):

My wedle prawa nassieho museli / sme dosti činiti prawu a statky swrchney(mi) (?), kterze(m) v sie czo mohlo dostati, platit sme kazali. *Na posledku* pak przedstupil przed nas žiet dobrzey pameti Ywanisse Dworskie(h)o Girzik Kratky a prosil gest nas... (Part. Ľupča 1540)

Zoradenie dejov na časovej osi lexikálnymi prostriedkami *najprv, predne, potem, vtom, medzi tim, hned, potem, na posledku* sa viaže k parataktickým súvetiam. Časová následnosť sa v nich vyjadruje vetosledom a spresňuje uvedenými lexikálnymi prostriedkami. Absenciou hypotaxe v kontextoch tohto druhu sa prenáša sled dejov na vetosled — súvetia s pokračujúcimi vetami dejove nadväzujúcimi, ktoré sa „dajú zmeniť na podraďovacie príslovkové časové pridaním spojky *keď* k prvej vete" (Mistrík, 1966, s. 198). Po gramatickej i významovej stránke tieto podraďovacie súvetia nadobúdajú v porovnaní s pôvodnými parataktickými reťazcami výrokov nové kvalitatívne vzťahy a časovú podmienenosť, resp. následnosť dejov vyjadrujú presnejšie.

Pri posudzovaní textov z predkodifikačného obdobia treba mať na zreteli skutočnosť, že máme pred sebou písomný prejav určitého žánru (výpovede, zápisy z vypočúvania a pod.), ktorý — na rozdiel od inventárov, súpisov, nariadení, príkazov — predpokladá plynutie udalostí v čase. Text takéhoto druhu odráža aj to, čo je „len v mysli autora výpovede" (Šapiro, 1953, s. 237), preto si okolnosti, v ktorých takýto prejav vznikol, vyžadujú predpoklad určitých objektívnych abstrakcií v mimotextovej sfére, vo sfére jazyka a myslenia. Napriek tomu, že zápisy z vypočúvania, výpovede a im príbuzné žánre môžu vzbudzovať dojem primitívneho vyjadrovania, môžeme z týchto pamiatok vo väčšej alebo menšej miere úroveň vtedajšej hovorovej podoby jazyka pravdivo abstrahovať. Žánre administratívno-právneho charakteru sa v predkodifikačnom období vyznačovali vysokým

stupňom synkretizmu prvkov hovorového a administratívneho štýlu. Zo sféry administratívneho štýlu na vtedajšej úrovni prenikli do pamiatok prvky stručnosti a koncíznosti — váha prejavu spočívala na fakte a jednotlivé fakty boli dynamicky zoradené v čase. Zo znakov hovorového štýlu dominujú v uvedených žánroch vety ovládané slovesom, výstavba odseku je sformovaná na princípoch „čím je jednoduchá veta bližšie k čelu, tým je relatívne dlhšia a čím je ďalej od čela súvetia, tým je kratšia" (Mistrík, 1970, s. 287). Ťažisko glutinácie je na slovese a v textoch, kde sa časová následnosť nevyjadruje hypotakticky, platí všeobecné pravidlo o vzťahu časovej následnosti a vetosledu, gramatickej kategórie vidu a adverbií s časovým významom.

Pramene

HORVÁTH, P.: Listy poddaných. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 41—268.
Jazykovedné štúdie. 6. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961. 268 s.
Krupinské prísne právo. Bratislava, Tatran 1979. 281 s.
VARSIK, B.: Slovenské listy a listiny z XV.—XVII. storočia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956. 347 s.
STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. Zv. 3. Texty. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1957. 328 s.

Literatúra

BORKOVSKIJ, V. I.: Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka. Sintaksis. Složnoje predloženije. Moskva, Nauka 1979. 464 s.
BORKOVSKIJ, V. I.: Sravniteľno-istoričeskij sintaksis vostočnoslavianskich jazykov. Bessojuznyje složnyje predloženija sopostavľajemyje so složnopodčiňonnymi. Moskva, Nauka 1972. 160 s.
DANEŠ, F.: Typy tematických posloupností v textu. Slovo a slovesnost, 29, 1968, s. 125—141.
KERŠIENE, R. B., MOROZOVA, S. E., PREOBRAŽENSKAJA, M. N.: Osobennosti organizacii složnych sintaksičeskich konstrukcij v tekstach drevnerusskich i staroruskich pamiatnikov XI.—XVII. vekov. In: Izvestija Akademii nauk SSSR. Serija literatury i jazyka. Zv. 42, 1983, s. 48—58.
KRUPA, V.: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava, Veda 1980. 168 s.
MISTRÍK, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1966. 280 s.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970. 423 s.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
ORAVEC, J. — BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982, s. 214—230.
RINBERG, V. L.: Konstrukcii sviaznogo teksta v istorii russkogo jazyka. Avtoreferat na soiskanije učonoj stepeni doktora filologičeskich nauk. Moskva 1981.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1965. 6 zv.
STECENKO, A. N.: Istoričeskij sintaksis russkogo jazyka. 2. vyd. Moskva, Vyššaja škola 1977. 352 s.
ŠAPIRO, A. B.: Očerki po sintaksisu russkich narodnych govorov, Moskva 1953.

DISKUSIE

František Kočiš

ŠTRUKTÚRNA STRATIFIKÁCIA JAZYKA AKO ZÁKLAD TEÓRIE SPISOVNÉHO JAZYKA

1. V súčasnej slovenskej jazykovede, ale aj v súčasných jazykovedách všetkých slovanských národov badať zvýšené úsilie o vypracovanie takej teórie spisovného jazyka, ktorá by bola adekvátna súčasnej jazykovej situácii. Toto úsilie má svoje opodstatnenie tak z hľadiska základného vedeckého výskumu spisovného jazyka a nespisovných útvarov národného jazyka, ako aj z hľadiska sociolingvistiky v najširšom zmysle. Závažným podujatím slovenských jazykovedcov v tomto úsilí bolo aj usporiadanie vedeckej konferencie o teórii spisovného jazyka v r. 1976, na ktorej J. Horecký predložil novú teóriu spisovnej slovenčiny a prediskutovali sa aj iné základné problémy teórie spisovného jazyka. Materiály z tejto konferencie vyšli v zborníku Z teórie spisovného jazyka (1979). J. Horecký svoju teóriu spisovnej slovenčiny uverejnil aj vo vedecko-popularizačnej publikácii Spoločnosť a jazyk (1982), kde niektoré svoje výklady čiastočne upravil.

2. Základným východiskom Horeckého teórie spisovnej slovenčiny je nová stratifikácia slovenského jazyka, presnejšie nové zaradenie a hodnotenie spisovnej slovenčiny v rámci národného jazyka a uplatnenie sociolingvistických, resp. komunikatívnych kritérií pri tejto stratifikácii. V dôsledku uplatnenia týchto kritérií ustupuje v jeho stratifikácii spisovný jazyk z pozície zjednocujúceho a charakterizačného znaku národného spoločenstva a na jeho miesto vo vedomí príslušníkov tohto spoločenstva nastupuje podľa mienky J. Horeckého národný jazyk „ako viac-menej uzavretý štruktúrovaný celok, v základných parametroch rovnaký u všetkých príslušníkov slovenského národa“ (Horecký, 1982, s. 54). Národný jazyk ako celok pokladá J. Horecký za systém, resp. za diasystém, ktorý sa člení na niekoľko špecifických útvarov predstavujúcich jednotlivé formy existencie tohto národného jazyka.

Už tu pri týchto východiskách vzbudila a vzbudzuje Horeckého teória spisovnej slovenčiny isté námietky. Týkajú sa predovšetkým miesta a funkcie spisovného jazyka v tejto stratifikácii. J. Horecký na jednej strane konštatuje, že od čias osvietenstva a národného uvedomenia sa aj v slovenskom etniku začal konštituovať jazyk ako integrujúci činiteľ a neskôr sa stal jediným záväzným a reprezentujúcim dorozumievacím prostriedkom nášho národného spoločenstva. Na druhej strane J. Horecký zisťuje, že „v poslednom čase však popri jednotiacej sile spisovného jazyka sa

pomaly začína uvedomovať širšie povedomie národného jazyka ako celku" (s. 53—54). V konečnom dôsledku to značí koniec výsadného postavenia a integrujúcej funkcie spisovného jazyka a jeho nahradenie diasystémom národného jazyka, v ktorom spisovný jazyk dostáva skromné miesto medzi jazykom umeleckej literatúry, štandardnou, subštandardnou a nárečovou formou celonárodného jazyka.

Celkom logicky a nástojčivo tu vzniká otázka, prečo v rozvoji spisovného jazyka vidí J. Horecký taký kvalitatívny zlom, prečo sa spisovný jazyk vytráca z povedomia príslušníkov nášho národného spoločenstva, najmä keď po roku 1945 sa začala programovo a celkom odôvodnene zdôrazňovať integračná funkcia spisovného jazyka majúca sa prejaviť v silnom demokratizačnom procese, ktorým sa rozumelo rozšírenie a používanie spisovného jazyka vo všetkých vrstvách nášho socialistického spoločenstva. Na základe toho by sme mohli odôvodnene predpokladať, že tento demokratizačný a integračný proces pokračuje aj dnes a bude sa prehlbovať do takej miery, že každý príslušník nášho národného spoločenstva bude aktívne ovládať spisovné vyjadrovanie. Takúto a podobnú charakteristiku rozvoja spisovného jazyka môžeme nájsť takmer v každej štúdii týkajúcej sa funkcie spisovného jazyka ako záväzného dorozumievacieho prostriedku. Túto tendenciu v rozvoji spisovného jazyka potvrdzuje napr. aj článok E. Paulinyho v zborníku Z teórie spisovného jazyka (1979, s. 43—51).

Takúto otázku si J. Horecký vo svojej teórii nekladie, ale ani inak svoje tvrdenie o ústupe spisovného jazyka z pozície integrujúceho a charakterizačného faktora nezdôvodňuje, iba ho konštatuje. Nazdávame sa, že takéto videnie jazykovej situácie u nás nezodpovedá skutočnosti. Demokratizačný proces spisovného jazyka sa nezastavil a neoslabila sa ani jeho integračná sila a reprezentujúca funkcia. Práve naopak — spisovný jazyk sa stal celonárodnou formou komunikácie, možno povedať, že vstúpil do vedomia príslušníkov nášho národa ako najzávažnejšia a najzáväznejšia komunikatívna forma, a to v takom rozsahu a v takej intenzite, že podľa nášho názoru možno dať znamienko rovnosti medzi spisovným jazykom a národným jazykom: spisovný jazyk = celonárodný jazyk. Tu, pravda, treba ešte všeličo vysvetliť. J. Horecký dobre vytušil, že v súčasnej jazykovej situácii nášho národného spoločenstva nastala istá zmena a že sa tu objavilo povedomie celonárodného jazyka ako celku, ale podľa nášho názoru túto celonárodnú komunikatívnu formu nevymedzil správne: nie je ňou národný jazyk ako diasystém s piatimi čiastkovými systémami, ale spisovný jazyk so všetkými svojimi atribútmi, ktoré pred časom veľmi presne a z hľadiska súčasnej spisovnej situácie vymedzil A. Jedlička (1974).

3. J. Horecký národný jazyk ako celok vo svojom ponímaní charakteri-

zuje ako „viac-menej uzavretý štruktúrovaný celok". Toto jeho konštatovanie je správne, ale iba vtedy, keď národným jazykom tu budeme rozumieť spisovný jazyk, lebo iba ten môže byť štruktúrovaný a tvoriť systém. Národný jazyk v chápaní J. Horeckého (i napriek tomu, že ho označuje ako diasystém) nemôže byť systémom. Súhlasíme s názorom J. Chloupka (1971), že pojem národný jazyk je nezlučiteľný s pojmom systém (alebo systém systémov), a to preto, lebo národný jazyk je vývinovým, historickým pojmom i napriek tomu, že existuje aj ako súčasný fenomén. Už sme spomenuli, že pri stratifikácii národného jazyka uplatnil J. Horecký sociologické a komunikatívne kritériá, ktoré budeme ďalej označovať ako uzuálne. Nazdávame sa, že pri celkovom výskume jazyka, teda aj pri jeho stratifikácii, sú tieto kritériá nevyhnutné, ale nie sú primárne. Za primárne tu treba pokladať interné jazykové kritériá, ktoré môžeme podľa niektorých jazykovedcov ďalej špecifikovať na štruktúrne a funkčné (porov. Barnet, 1973, s. 24 — tam aj ďalšia literatúra). Podľa týchto kritérií, teda podľa intralingvistického aspektu, sa každý jazyk sleduje, skúma aj stratifikuje ako systém, resp. ako štruktúrny útvar, a to tak v jeho diachrónii, ako aj synchrónii. Na štruktúrnom aspekte je primárne postavený etymologický výskum slovenčiny (porov. Ondruš, 1968), historickogramatický výskum slovenčiny v dielach E. Paulinyho, R. Krajčoviča a iných, ako aj výskum súčasného spisovného jazyka. Toto kritérium sa aplikuje aj pri výskume nárečí — skúma sa ich štruktúrna stránka (fonologická, lexikálna, morfologická i syntaktická — porov. napr. tri zväzky Atlasu slovenského jazyka). Toto interné jazykové hľadisko treba podľa nášho názoru uplatniť aj pri stratifikácii jazyka ako komunikatívneho celku. Podľa tohto štruktúrneho hľadiska do stratifikačného okruhu národného jazyka predovšetkým patrí spisovný jazyk a nárečia, lebo tieto útvary majú povahu štruktúrnych útvarov (porov. Barnet, 1973, s. 23). Tieto štruktúrne útvary majú v stratifikácii národného jazyka pevné miesto. Ostatné útvary, ktoré sa označujú za nespisovné, vymedzujú sa skôr podľa sociologických, resp. sociolingvistických kritérií, lebo nemajú vlastnú gramatickú štruktúru a vznikajú na báze spisovného jazyka alebo príslušného nárečia. V rámci stratifikácie celonárodného jazyka a potom pri konštituovaní teórie spisovného jazyka rozhodujúcu úlohu teda zohráva vzťah spisovného jazyka a nárečí. Ich vzájomný vzťah bol a je podmienený historicky. Spisovný jazyk vznikol na základe toho nárečia, ktoré malo na konštituovanie spisovného jazyka najlepšie predpoklady. Geneticky má preto spisovná slovenčina najbližšie k stredoslovenským nárečiam, ale postupom času sa vzťah troch základných nárečových skupín k spisovnému jazyku menil a podľa názoru niektorých jazykovedcov i podľa nášho názoru v istom zmysle vyrovnal, a tak tri základné nárečové skupiny (západoslovenská,

stredoslovenská a východoslovenská) sa dnes v pomere k spisovnému jazyku chápu ako rovnocenné nárečové útvary. Pri takomto konštatovaní však ostať nemožno. Treba ďalej skúmať, aký je interný (štruktúrny) vzťah súčasného spisovného jazyka a súčasných nárečí a či možno i napriek zjavnej existencii nárečových útvarov hovoriť o spisovnom jazyku ako o celonárodnej komunikatívnej forme, o celonárodnom jazyku.

O vzťahu spisovného jazyka a nárečí sa všeobecne konštatuje, že je to vzťah pomerne zložitý, najmä v súčasnej jazykovej situácii (porov. Filin, 1978). Nazdávame sa, že aj tu treba rozlišovať dve základné stránky tohto vzťahu: štruktúrnu a uzuálnu. Zo štruktúrneho hľadiska (teda zo stránky gramatickej stavby) nemôže byť podstatný rozdiel medzi spisovným jazykom a nárečiami (porov. napr. Štolc, 1967; Buffa, 1967; Habovštiak, 1967), lebo spisovný jazyk a nárečia tvoria typologicky organický celok, jeden (národný) jazyk. Markantnejšie rozdiely medzi nimi môžu byť v hláskosloví, čiastočne v morfológii a potom v lexike. Vieme však, že aj tieto rozdiely sa už dávnejšie začali stierať pod vplyvom pôsobenia spisovného jazyka, ale aj vzájomným pôsobením jedného nárečia na druhé, výsledkom čoho je isté vyrovnávanie, nivelizovanie nárečí, utváranie tzv. interdialektov a približovanie nárečí k spisovnému jazyku. V tejto súvislosti hodno odcitovať konštatovanie F. P. Filina (1978, s. 8): „Dialekty ako ucelené rečové jednotky s vlastným systémom, známym z príručiek ruskej dialektológie a inej dialektologickej literatúry, nateraz prakticky takmer neexistujú." To však nie je popretie reálnej existencie nárečí (F. P. Filin na druhej strane hovorí aj o vplyve nárečí na spisovný jazyk), ale triezvy odhad súčasnej jazykovej situácie. Môžeme ho podoprieť aj niektorými myšlienkami E. Paulinyho (1976) napr. o tom, že „v štýloch verejného styku je dnes spisovný jazyk aj na dedine prevažujúcou formou styku", alebo „netvrdím, že vo verejnom styku sa dnes na dedinách používa výlučne spisovný jazyk. To nie. Ale je jednoznačná intencia používať ho. Je to jednoznačná spoločenská požiadavka". Výroky E. Paulinyho sa síce priamo nedotýkajú štruktúrneho vzťahu spisovného jazyka a nárečí, skôr mieria na tú stránku vzťahu, ktorú sme označili ako uzuálnu, ale predsa len naznačujú, že v nárečiach prebiehajú isté zmeny v ich celkovej gramatickej stavbe pod vplyvom spisovného jazyka, prejavujúce sa vyrovnávaním rozdielov medzi nárečiami, ako aj vyrovnávaním rozdielu medzi nárečiami a spisovným jazykom. Za epizodický, ale predsa len príznačný moment, ktorý svedčí o vyrovnávaní sa nárečí so spisovným jazykom, treba pokladať aj to, že v ukážkovom zväzku Slovníka slovenských nárečí (1980) sa heslové slová uvádzajú „v hláskoslovne a pravopisne normalizovanej forme spisovného jazyka", ba dokonca aj také slová, ktoré nemajú

spisovný formálny ekvivalent, sa budú uvádzať „v takej podobe, akú by mali v spisovnej slovenčine".

Počet príkladov na čoraz väčšie a intenzívnejšie vyrovnávanie rozdielov medzi spisovným jazykom a nárečiami by sme mohli ďalej rozmnožovať, nazdávame sa však, že to nie je potrebné, lebo jazyková situácia v tomto ohľade je veľmi zreteľná: spisovná slovenčina začína dnes prekrývať nárečia do takej miery, že sa stáva jediným reprezentantom národného jazyka aj zo štruktúrnej, resp. systémovej stránky. F. P. Filin síce ešte varuje pred označovaním nárečí za varianty spisovného jazyka, nazdávame sa však, že vo vzťahu spisovného jazyka a nárečí takáto tendencia sa začína čoraz výraznejšie prejavovať. Výrazné nárečové znaky (hláskoslovné, morfologické i lexikálne), ktoré existujú za hranicami systému spisovného jazyka, sú podľa mienky F. P. Filina, ale aj iných jazykovedcov, odsúdené zákonite na postupný zánik, ostatné nárečové javy absorbuje spisovný jazyk. Táto prognóza sa dnes asi nestretne ešte so všeobecným súhlasom, ale už bola viac ráz vyslovená a nie bez reálneho opodstatnenia (porov. aj Chloupek, 1971, s. 102—108).

Uzuálna stránka vzťahu spisovného jazyka a nárečí je, ako sme naznačili, podmienená štruktúrnym vzťahom týchto dvoch jazykových útvarov. Zreteľne sa prejavuje čoraz väčším používaním jazyka v nárečovom prostredí, ako aj v ovplyvňovaní spisovného jazyka nárečiami, ktoré sa zvyčajne kvalifikuje ako obohacovanie spisovného jazyka nárečovými prvkami najmä prostredníctvom hovorového štýlu, v osobitných prípadoch aj v terminológii. Uzuálnu stránku tohto vzťahu treba vidieť aj vo využívaní nárečí v umeleckom štýle spisovného jazyka, kde vlastne nejde o obohacovanie spisovného jazyka nárečovými prvkami. Tu stoja spisovné a nárečové jazykové prostriedky vedľa seba v kompozičnej symbióze, pričom nárečové prvky majú úzko vyhranenú funkciu (porov. napr. prózu M. Zimkovej Pásla kone na betóne alebo slovenský preklad románu Redlińského Konôpka). Vplyv nárečí na spisovný jazyk treba vidieť historicky. Dlho po konštituovaní spisovného jazyka bol tento vplyv veľmi intenzívny a bol v istom čase vedome forsírovaný aj v jazykovede (najmä v tridsiatych rokoch nášho storočia). Prozaická tvorba slovenských realistických spisovateľov i lyrizovaná próza autorov nasledujúcich desaťročí odkryla bohaté zdroje pre rozvoj spisovnej slovenčiny. Nebolo to však podľa nášho názoru nič iné ako odkrývanie spisovného jazyka v nárečiach, jeho dotváranie najmä v slovnej zásobe, vo frazeológii a v syntaxi. Dnes tento proces ešte prebieha, nie je však taký intenzívny. Je to prirodzené, lebo súčasný spisovný jazyk sa z týchto zdrojov naplnil do takej miery, že si nárokuje na celonárodnú platnosť v tom zmysle, ako sme o nej hovorili vyššie.

Na záver uvažovania o štruktúrnom a uzuálnom vzťahu spisovného jazyka a nárečí treba konštatovať, že v súčasnej jazykovej situácii sa kvalitatívne zmenil vzťah spisovného jazyka a nárečí. Spisovný jazyk mal dávno v minulosti svoje korene v nárečí, z neho sa konštituoval. Dnes sa v týchto nárečiach po dlhej etape symbiózy jednostranne výhodnej pre spisovný jazyk začína proces ich absorbovania spisovným jazykom takým spôsobom, aký sme vyššie naznačili. Príčiny takéhoto stavu sú známe: nárečia sa už dávno v minulosti prestali vyvíjať, slúžili a slúžia iba na dorozumievanie v úzkom územnom okruhu a majú iba ústnu formu. Okrem procesu istého vyrovnávania medzi samými nárečiami najväčšou dezintegračnou silou v nárečiach je spisovný jazyk, ktorý sa stáva celospoločenským a celonárodným fenoménom. Existencia nárečových útvarov dnes a azda ešte aj v ďalekej budúcnosti túto hegemóniu spisovného jazyka nenarúša a nenaruší.

Nepostavili sme si za úlohu podrobne analyzovať tieto stránky vzťahu nárečí a spisovného jazyka. Chceli sme iba upozorniť na to, že v teórii spisovného jazyka J. Horeckého sa v tomto zmysle štruktúrny aspekt nebral do úvahy. Treba však dodať, že tohto problému sa kriticky dotýkali aj niektoré diskusné príspevky k Horeckého referátu už na spomínanej konferencii (porov. Ivanová-Šalingová, 1979; Peciar, 1979). Chceli sme poukázať aj na to, že doteraz sa vzťah spisovného jazyka a nárečí neriešil, v uvažovaní o tomto vzťahu bolo a je v jazykovednej literatúre mnoho deklaratívnosti v tom zmysle, že spisovná slovenčina sa rozvíja, nárečia rýchle zanikajú, resp. že sú zdrojom obohacovania spisovného jazyka atď. Vidí sa nám, že z hľadiska spracovania súčasnej teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry je to málo (viac pozornosti tejto problematike venuje F. Buffa, 1974, 1977).

4. Rešpektovanie štruktúrneho kritéria ako hierarchicky najvyššieho a historicky i synchrónne najdôležitejšieho činiteľa má pri stratifikácii národného jazyka rozhodujúci význam i z hľadiska posudzovania ďalších stránok Horeckého teórie spisovnej slovenčiny. V prvom rade umožňuje kriticky hodnotiť stratifikáciu J. Horeckého ako celok a posúdiť aj ostatné časti diasystému: jazyk umeleckej literatúry — spisovný jazyk — štandard — subštandard. Z takého postavenia spisovného jazyka, aké sme sa pokúsili predstaviť, vyplýva, že tento diasystém nemožno akceptovať. Usudzujeme totiž, že stratifikácia, alebo ináč štylistické rozvrstvenie spisovného jazyka v našom ponímaní, sa musí zakladať na jednotných kritériách. Odčlenenie umeleckej literatúry od spisovného jazyka sa aj preto stretlo so všeobecným nesúhlasom, lebo jazyk umeleckej literatúry je eminentne spisovný. Umelecká literatúra bola, je a vždy bude oblasťou, v ktorej sa naplno realizujú vyjadrovacie prostriedky spisovného jazyka, tvoria sa nové, ňou sa

spisovný jazyk obohacuje, rastie a kultivuje sa v tom najplnšom zmysle.

Úroveň jazyka umeleckej literatúry je najspoľahlivejším znakom rastu alebo úpadku spisovného jazyka. V tejto súvislosti by sme mohli odcitovať mnohé miesta z našej i zahraničnej jazykovednej literatúry, ale nie je to vari potrebné. Fakt, že v umeleckej literatúre sa využívajú aj nespisovné jazykové prostriedky, nijako nenarúša jej spisovný charakter. Umelecká literatúra je najbohatším a najväčším zdrojom poznania spisovného jazyka pre všetky vrstvy príslušníkov nášho národného spoločenstva. Vzťahuje sa to tak na pôvodnú, ako aj prekladovú literatúru. Nárečové, slangové, profesionálne a iné nespisovné prvky použité v jazyku umeleckého diela sa za také pociťujú práve na pozadí spisovného jazyka (porov. Mistrík, 1979, s. 169; Kačala, 1983 a i.). Jazyk umeleckej literatúry tvorí v rámci spisovného jazyka osobitnú rovinu výrazových prostriedkov, ale nemožno ho pokladať za osobitný jazykový útvar, samostatne existujúci popri spisovnom jazyku. V opačnom prípade by sme mu museli priznať systémový alebo ontologický status samostatného jazyka. Takým jazykom však rozhodne nie je.

To isté možno povedať aj o štandardnej a subštandardnej forme, ktoré J. Horecký vyčleňuje ako samostatné útvary národného jazyka popri spisovnej a nárečovej forme a popri spomínanej forme umeleckého jazyka: nemajú charakter osobitných útvarov, existujúcich popri spisovnom jazyku. Z hľadiska toho, ako sme charakterizovali spisovný jazyk, ale aj z doterajšieho hodnotenia spisovného jazyka vychodí, že štandardná forma môže byť iba súčasťou spisovného jazyka a subštandardná forma sa môže pociťovať ako nespisovná na pozadí spisovného jazyka, na pozadí jeho systému a jeho štruktúry. J. Horecký štandardnú formu vymedzuje na základe toho, že v jej realizácii sa nedostatočne zachovávajú pravidlá spisovnej výslovnosti, gramatické pravidlá, rytmický zákon, že sa v nej používajú slová, ktoré sú z hľadiska spisovných kritérií nesprávne atď. Toto uzuálne kritérium nemôže však vystačiť na konštituovanie osobitnej dorozumievacej formy, samostatne existujúcej popri spisovnom jazyku. Už z charakteristiky tejto formy, ktorú uvádza J. Horecký, zreteľne vidieť, že ide v podstate o jednotlivé javy, nie o samostatný dorozumievací útvar (porov. aj Kráľ, 1983).

V tejto súvislosti si treba bližšie všimnúť Horeckého konštatovanie, že „štandardná forma berie základné vyjadrovacie prostriedky zo spisovnej formy" (s. 56). Ak štandardná forma obsahuje základné vyjadrovacie prostriedky spisovného jazyka, to značí, že je integrálnou časťou spisovného jazyka, je vlastne spisovným jazykom s istými znakmi uvoľnenosti v norme. Rovnako ani subštandardná forma nemôže mať vlastnú existenciu a vlastný charakter dorozumievacieho útvaru, lebo tiež existuje iba na

báze spisovného jazyka (porov. napr. Horeckého príklad: *diplomová práca* → *diplomovka* → *diplomka*). Subštandardný ráz tejto forme dodávajú nespisovné prvky, ktoré existujú na periférii slovnej zásoby a ktoré narúšajú spisovnú normu. Jazykové prvky, ktoré treba podľa J. Horeckého alebo aj podľa J. Kačalu (1983a) charakterizovať ako tzv. subštandard, sú podľa nášho názoru alebo hovorové a teda spisovné (napr. *odkrágľovať, kiksnúť*), alebo slangové a nespisovné (napr. *kecať, blbý*).

Horeckého rozvrstvenie nášho národného jazyka pokladáme za také, ktoré odporuje systémovému charakteru jazyka. V tejto konštelácii sa spisovnému jazyku dostáva miesto, ktoré fakticky značí jeho izoláciu. V tomto postavení je odsúdený na postupný zánik, resp. na živorenie v komunikatívne málo pôsobiacej administratívnej a vedeckej sfére, pretože v ostatných sférach masovej komunikácie a propagandy (tlač, rozhlas, televízia, divadlo, film) zreteľne vidieť sklon k uvoľnenému prejavu so všetkými prvkami hovorovosti a tendenciu nedodržiavať platnú kodifikáciu. Typickým príkladom na istú schizmu spisovného jazyka a hovorových, resp. nespisovných útvarov je (alebo lepšie bola) situácia v češtine, keď obecná čeština začala totálne vytláčať spisovnú češtinu nielen z bežného úzu, ale aj z jej výsostných pozícií. Spisovná čeština sa začala stávať knižným útvarom. Nový jednozväzkový Slovník spisovné češtiny jednoznačne svedčí o úsilí oživiť spisovnú češtinu prehodnocovaním vyjadrovacích prostriedkov obecnej češtiny na spisovné, resp. na hovorové a napojiť ju v plnom rozsahu na všetky zdroje, ktoré obohacujú a rozvíjajú spisovný jazyk. Konštituovaním štandardnej formy, i keď zatiaľ iba teoreticky, sa v našej jazykovej situácii utvorili predpoklady na vznik podobnej situácie. Nazdávame sa, že sme v dostačujúcej miere ukázali neúnosnosť takejto teórie i situácie najmä pre jej nepriaznivé dôsledky pre interný a externý rozvoj spisovnej slovenčiny.

Už sme uviedli, že jednotlivé formy národného jazyka vymedzil J. Horecký na základe uzuálnych kritérií, na základe zistenia stavu v jazykovom úze. Z príkladov, ktorými ilustruje štandardnú a subštandardnú formu, ale i jazyk umeleckej literatúry, zreteľne vidieť, že vo všetkých prípadoch ide vlastne o jazykové prvky, ktoré istým spôsobom narúšajú spisovnú normu, presnejšie povedané platnú kodifikáciu tejto normy, a to najmä v oblasti výslovnosti, slovnej zásoby, menej v oblasti gramatiky (porov. s. 55—60). V každej z týchto foriem národného jazyka je tento stupeň narúšania rozličný a jednotlivé jazykové prvky, ktoré narúšajú platnú kodifikovanú normu, majú aj rozličný charakter štýlovej zaradenosti. V jazyku umeleckej literatúry plnia štylisticko-kompozičné funkcie, v ostatných formách sa pohybujú na osi hovorovosti — nespisovnosti (nárečovosti, slangovosti) a možno ich rozčleniť na jazykové prvky, ktoré prístupným spôsobom na-

rúšajú spisovnú normu a v konečnom dôsledku obohacujú spisovný jazyk v jeho systéme, odkrývajú ho, a tak prehlbujú normu (neologizmy, prevzaté slová, niektoré nárečové i slangové slová atď.), a na prvky, ktoré narúšajú normu neprípustným spôsobom, ostávajú mimo systému a normy, parazitujú v úze ako nespisovné alebo nesprávne jazykové prostriedky. Existujú zväčša v hovorených prejavoch, do písaných sa dostávajú zriedkavo (porov. Kočiš, 1979 — tam aj ostatná literatúra). Keďže J. Horecký vo svojej stratifikácii v podstate opustil pojem normy, najmä jednotnej spisovnej normy, jazykové prostriedky neposudzuje z hľadiska narúšania tejto normy, iba ich registruje v príslušnej forme národného jazyka. Tu si predovšetkým treba položiť otázku, či na základe prítomnosti spomínaných jazykových prostriedkov v úze možno vymedzovať, konštituovať osobitné formy národného jazyka a vôbec osobitné komunikatívne formy. Podľa nášho názoru odpoveď tu môže byť len jedna — nemožno. V opačnom prípade je to odrezanie spisovného jazyka od zdrojov jeho rozvoja. O tom sme však už hovorili. Vznikaním nových jazykových prvkov totiž spisovný jazyk žije, obohacuje sa, dynamizuje sa, vnútorne sa diferencuje, funkčne dotvára — slovom uzuálne jazykové prostriedky dávajú nový život spisovnému jazyku, rozširujú jeho slovnú zásobu, kryštalizujú výslovnostnú bázu, dynamizujú morfológiu i syntax a prehlbujú jeho štylistickú diferenciáciu. Ak týmto dynamickým jazykovým prvkom zahatáme vstup do spisovného jazyka, odsúdime ho na periférne živorenie a zánik. Tieto obavy zatiaľ netreba mať, lebo dnešná jazyková situácia je veľmi priaznivá pre rozvoj spisovného jazyka ako živého organizmu národného spoločenstva, ako komunikatívneho prostriedku úzko spätého s rozvojom ekonomiky politiky, kultúry a umenia, vedy a techniky. Treba len, aby sme tento rozvoj správne vystihli aj v teórii.

5. To postavenie spisovného jazyka, aké mu pripisujeme v našom výklade, vyžaduje aj iné, vnútorne skĺbenejšie a hierarchickejšie štýlové rozvrstvenie spisovného jazyka. Nazdávame sa, že doterajšia nejednotnosť vo vymedzovaní štýlových rovín v lingvistike vôbec je spôsobená nedostatkom objektívnych vymedzovacích kritérií, no najmä tým, že tieto vymedzovacie kritériá sú jednostranné, vyplývajú iba z uzuálnej stránky jazyka. Jazyk, a najmä spisovný jazyk, sa však totálne, teda aj vo svojom štylistickom rozvrstvení, vo svojej funkčnej stránke prejavuje ako systém, ako funkčné využitie príslušnej jazykovej štruktúry. Táto systémová či štruktúrna stránka musí mať teda svoj odraz aj v štýlovom rozvrstvení spisovného jazyka. Súčasné členenie štýlov napr. aj u J. Mistríka sa nám zdá nevyvážené, nehierarchické, nevystihujúce štruktúrnu funkčnosť jazykových prvkov. Nezdá sa nám už základné členenie štýlov na vecné štýly a na umelecký štýl, pretože sa ním nedosahuje rovnocenná dichotómia

(postrehol to aj J. Horecký, keď konštatoval, že umelecký štýl stojí v klasifikácii J. Mistríka na okraji, porov. s. 61). Nezdá sa nám totiž, že by protikladom vecnosti bola umeleckosť jazyka a že by proti viacerým štýlom mohol v rovnocennom protiklade stáť iba jeden štýl. Podľa nášho úsudku umelecký štýl patrí do toho istého radu, v ktorom je náučný, publicistický, rečnícky a administratívny štýl. Ak zrušíme nerovnocennú dichotómiu vecné štýly — umelecký štýl, vecné štýly ostanú bez protikladu a ich označenie za vecné stráca takto svoje opodstatnenie. Podobná situácia je v ďalšom stupni členenia štýlov na štýly súkromného a verejného styku. Štýly súkromného styku reprezentuje iba hovorový štýl. Tento štýl však podľa nášho názoru nie je výlučne štýlom súkromného jazykového styku, vážnejšie je však to, že členy tejto dichotómie opäť nie sú rovnocenné, lebo oproti jednému štýlu (hovorovému) stoja štyri štýly verejného styku. Z toho nám vychodí, že aj druhý rad členenia štýlov je nevyvážený, lebo nemá logické zdôvodnenie, nie je však vyvážený ani z uzuálnej stránky, lebo hľadať v súkromnom jazykovom styku štýlovú diferenciáciu je veľmi iluzórna vec. Hovorovosť ako štýlový a štylistický príznak jazykového prejavu nie je iba vlastnosťou súkromných jazykových prejavov. Preto aj hovorový štýl treba zaradiť do toho istého radu, v ktorom je náučný, publicistický, rečnícky a administratívny štýl. Všetky uvedené štýly sú podľa nášho názoru rovnocenné, pravda, okrem rečníckeho štýlu, ktorý aj podľa J. Horeckého nevykazuje až toľko špecifických prvkov, aby bolo možné podať jeho základnú charakteristiku (porov. s. 63), to značí, že ho zatiaľ nemožno pokladať za samostatný štýl. Ako rovnocenné ostávajú preto iba umelecký, náučný, hovorový, administratívny a publicistický štýl. Podľa ich špecifických znakov a charakteristík možno ich postaviť do takýchto protikladov:

hovorový — administratívny (knižný)
umelecký — náučný
publicistický

Na horizontálnej rovine nemá publicistický štýl výraznejší protipól, pretože z hľadiska svojej štýlovej štruktúry je v istom zmysle priesečníkom všetkých ostatných štýlov (najmä z hľadiska svojich žánrov a útvarov — porov. aj Mistrík, 1970, s. 141) — dobre to ukazuje najmä vertikálne rozloženie jednotlivých štýlov.

Každý z uvedených štýlov má svoje vlastné realizačné zázemie: hovorový štýl — oblasť bežného dorozumievania, umelecký štýl — oblasť slovesnej umeleckej tvorby, administratívny štýl — oblasť úradnej komunikácie, náučný štýl — oblasť vedeckej tvorby, publicistický štýl — oblasť masovej informácie a propagandy. Jednotlivé oblasti a potom aj štýly sú odrazom základných činností ľudí v kultúrnej sfére našej spoloč-

nosti. Jedine hovorový štýl sa vymyká spod tejto charakteristiky, a to preto, lebo nemá v písomnej podobe takú jednoznačnú oporu ako všetky ostatné štýlové roviny. Napriek tomu treba ho ponechať v rámci štýlov spisovnej slovenčiny a nepripisovať mu povahu samostatnej dorozumievacej formy popri spisovnom jazyku. Hovorový štýl je integrálnou súčasťou spisovného jazyka ako súbor špecifických výrazových prostriedkov, ktorý sa vyznačuje tým, že sa v ňom najzreteľnejšie prejavuje tendencia po uvoľnenejšom vyjadrovaní z hľadiska spisovnej normy a tlak nespisovných (najmä nárečových a slangových) vyjadrovacích prostriedkov (porov. aj Mistrík, 1970, s. 95).

6. Diskusnú úvahu nad teóriou spisovného jazyka J. Horeckého a sčasti i nad celkovým stavom v teórii spisovného jazyka zhŕňame do niekoľkých bodov:

6.1. Tak ako pri základnom výskume jazyka sa primárne uplatňuje systémové, resp. štruktúrne hľadisko, aj pri stratifikácii jazyka pokladáme za nevyhnutné uplatňovať toto systémové hľadisko. Uzuálne kritériá pri vymedzovaní jednotlivých foriem národného jazyka a vôbec pri stratifikácii jazyka môžu slúžiť iba ako sekundárne.

6.2. V súčasnej jazykovej situácii sa v rozvoji a používaní spisovného jazyka dosiahol taký stupeň demokratizácie a rozšírenia, že spisovný jazyk možno pokladať za dominujúcu formu celonárodného jazyka, dokonca že ho možno pokladať za národný jazyk. Vzťah spisovného jazyka ako celonárodného jazyka k nárečiam treba posudzovať z dvoch hľadísk: zo štruktúrneho a uzuálneho. Zo štruktúrneho hľadiska sa vplyvom spisovného jazyka nárečia medzi sebou i voči spisovnému jazyku nivelizujú. V budúcnosti možno očakávať proces úplného absorbovania nárečí spisovným jazykom. Uzuálna stránka vzťahu spisovného jazyka a nárečí sa prejavuje v obohacovaní spisovného jazyka nárečiami najmä v slovnej zásobe, vo frazeológii a v syntaxi. Tento proces možno označiť aj ako odkrývanie spisovného jazyka v nárečiach.

6.3. Zo systémového, resp. štruktúrneho hľadiska nemožno prijať vymedzenie umeleckého jazyka, štandardnej a subštandardnej formy za osobitné formy národného jazyka. Umelecký jazyk je eminentnou štýlovou zložkou spisovného jazyka. Rovnako aj štandardná forma nemôže existovať ako samostatná komunikatívna forma, lebo sa vymedzuje iba na základe uvoľnenejšej normy pri používaní niektorých jazykových prostriedkov. Subštandardnú formu treba pokladať za súbor nespisovných jazykových prostriedkov, ktoré existujú na periférii spisovného jazyka.

6.4. Spisovný jazyk v stratifikácii J. Horeckého nemá takú perspektívu svojho rozvoja, akú si záväzná forma dorozumievania vyžaduje. Pri uznaní existencie umeleckého jazyka, štandardu, subštandardu a nárečí ako oso-

bitných foriem národného jazyka sa spisovný jazyk nevyhnutne dostáva do izolácie. Súčasná teória spisovného jazyka sa preto musí vypracovať tak, aby sa spisovný jazyk dostal do centra komunikačného procesu, aby sa aj teoreticky náležite vysvetlil a podporil kontakt so všetkými uzuálnymi formami jazyka, a tak aby sa mohol zdokonaľovať vo svojom systéme a norme, ako aj rozvíjať podľa komunikatívnych potrieb svojich používateľov.

6.5. Namiesto členenia národného jazyka na spisovnú, štandardnú, subštandardnú a nárečovú formu a na formu umeleckého jazyka sa treba sústrediť na prehĺbené štýlové členenie spisovného jazyka ako totálneho dorozumievacieho útvaru, ktorý podľa nášho názoru v dnešnej jazykovej situácii nadobúda povahu národného jazyka.

Literatúra

BARNET, V.: Diferenciace národního jazyka a sociální komunikace. In: Govornite formi i slovenskite literaturni jazyci. Red. B. Koneski a i. Skopje, Makedonska akademija na naukite i umenostite 1973, s. 21—29.

BUFFA, F.: Naše nárečia a spisovná slovenčina. Pravda, 3. 6. 1967 (rubrika Slovenčina naša).

BUFFA, F.: Odraz socialistickej prítomnosti v rečových pomeroch našej dediny. Slovenská reč, *39*, 1974, s. 193—198.

BUFFA, F.: O najnovších zmenách v slovníku slovenských nárečí. Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 53—57.

FILIN, F. P.: O štruktúre súčasnej spisovnej ruštiny. In: Spisovný jazyk a jazyková kultúra. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1978, s. 7—17 (preklad).

HABOVŠTIAK, A.: Prameň obohacovania spisovnej slovenčiny. Pravda, 26. 8. 1967 (rubrika Slovenčina naša).

HORECKÝ, J.: Spoločnosť a jazyk. Bratislava, Veda 1982. 112 s.

CHLOUPEK, J.: Aspekty dialektu. Brno, Universita J. E. Purkyně 1971, s. 10.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: Na margo teórií spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 101—105.

JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha, Universita Karlova 1974. 227 s.

KAČALA, J.: Súčasný výskum spisovného jazyka a otázky jazykovej kultúry. Kultúra slova, *17*, 1983, s. 259—260.

KAČALA, J. (1983a): Subštandardné slová v Krátkom slovníku slovenského jazyka. Slovenská reč, *48*, 1983, s. 289—293.

KOČIŠ, F.: Pojem jazykovej normy a normovanosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 39—42.

KRÁĽ, Á.: Jazyková výchova sa pri gramatike nekončí (rozhovor s doc. PhDr. Ábelom Kráľom, DrSc.). Nové slovo, *25*, 1983, č. 37, s. 19.

ONDRUŠ, Š.: Etymologická segmentácia slovanských slov z hľadiska štruktúry indoeurópskeho koreňa a laryngálnej teórie. In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1968, s. 107—118.

PAULINY, E.: Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 43—51.

PAULINY, E.: Slovenské nárečia za socializmu. Slovenská reč, *41*, 1976, s. 23—26.

PECIAR, Š.: Pripomienky k základnému referátu J. Horeckého. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 94—96.

Slovník slovenských nárečí. Ukážkový zväzok. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980. 284 s.

ŠTOLC, J.: O vzťahu nárečí a spisovného jazyka. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 29—33.

SPRÁVY A POSUDKY

Monografia o vetných vzorcoch v češtine

Kolektívna monografia *Větné vzorce v češtině* (Praha, Academia 1981. 270 s.) predstavuje prácu syntetického typu, v ktorej sa reprezentujú výsledky mnohoročného bádania pracovného tímu, vedeného doc. dr. F. Danešom, DrSc., v oblasti výskumu českej syntaxe. Prístupy členov tohto kolektívu sú dostatočne známe z množstva článkov a štúdií i z konceptu Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny (Slovo a slovesnost, 1975). V základe spočívajú vo výskume komplexných, t. j. formálno-gramatických a sémantických vetných štruktúr, ktorý je založený na štúdiu slovesných predikátov a ich (intenčných) polí. Štúdium konkrétneho materiálu v skupine F. Daneša je však vždy spojené aj so súčasným rozvíjaním teoreticko-metodologickej zložky gramatického výskumu s výrazným dosahom pre gramatický výskum vôbec, čoho zreteľným dokladom je aj táto monografia.

Publikácia *Větné vzorce v češtině*, ktorej autormi sú okrem F. Daneša a Z. Hlavsu ešte aj A. Jirsová, E. Macháčková a H. Prouzová, sa člení na sedem častí, z ktorých väčšina má ešte podrobnejšie členenie na podkapitoly. Hlavné kapitoly sú tieto: 1. Niektoré významnejšie práce o sémantickej a valenčnej štruktúre vety (s. 7—40), 2. Princípy analýzy a opisov vetných štruktúr (s. 41—87), 3. Vzorce so slovesami pohybu (s. 88—119), 4. Vzorce so slovesami manipulovania (s. 120—148), 5. Vzorce so slovesami hovorenia, myslenia a vnímania (s. 149—233), 6. Vzorce so všeobecným významom zmeny (s. 224—235), 7. Vzorce so slovesami všeobecne poňatých a elementárnych dejov (s. 236—250); za nimi sa uvádza ešte bibliografia, vecný register a index skúmaných slovies (s. 251—269).

V prvej kapitole sa komentujú práce o sémantike vety. Vzhľadom na záplavu (autori hovoria o „nadprodukcii") lingvistických a logických prác z tejto oblasti si, prirodzene, ťažko môže niekto trúfať podať úplný prehľad o bádaní na tomto poli. V úvodnej kapitole sa analyzujú preto tie práce, ktoré sa autorom pre ich koncepciu javili ako prínos.

V tejto koncepcii sa programovo nepoužívajú vetnočlenské termíny, ako sú podmet, predmet, príslovkové určenie a pod., lebo ich definície „miešajú formálne a sémantické kritériá, a to v nerovnakej miere" (s. 43). Pojem gramatický vetný vzorec (GVV) predpokladá len zásadné odčlenenie formálnogramatickej a sémantickej zložky. Je pritom veľmi lákavé vynechať pri opise jazyka vetnočlenskú rovinu vôbec. Otázka, či je rovina vetných členov pri jazykovom opise nevyhnutná, sa kladie už dávnejšie a niektoré fakty naozaj svedčia o jej redundatnosti (možno ju vyvodiť z údajov morfematickej a sémantickej roviny). Sú však aj argumenty, ktoré ukazujú, že pri absencii tejto roviny nie sú jazykové pravidlá dosť všeobecné (porov. napr. pravidlo o zhode pri pasivizácii, o zhode doplnku, ktorá sa musí viazať na subjekt [podmet], resp. objekt [predmet] a nie na participant, ani na pádovú morfému a i. — porov. knihu J. Panevovej Formy a funkce ve stavbě české věty, 1980, s. 20 n.).

Korelátom GVV je sémantický vetný vzorec (SVV), ktorý sa opiera o centrálne postavenie slovesa vo vete, presnejšie o to, že „sloveso prideľuje výrazom dosadeným do jednotlivých pozícií GVV (vetným členom) isté vetnočlenské funkcie (roly)" (s. 43). Intenciou sa tu nazýva vlastnosť každého predikátu implikovať participantskú rolu, teda nie celkom to, čo v teórii intencie slovesného deja.

Valencia v tomto chápaní patrí do oblasti gramatickej formy (líši sa od sémanticky chápanej intencie) a nie je totožná ani s tradičnou rekciou aspoň v dvoch bodoch: jednak k valencii patrí nielen gramatický predmet, ale aj niektoré obligatórne príslovkové určenia, jednak k nej patrí i gramatický podmet. Takýto výklad je celkom v súlade s interpretáciou J. Ružičku, ktorý v štúdii Intencia slovesného deja a valencia (Jazykovedný časopis, 1968) vyčlenil pojmy intencie, valencie a rekcie presne v takomto zmysle.

Autori sa na viacerých miestach dotýkajú aj konverznej problematiky. Oprávnene predpokladajú, že konverzné operácie nemenia sémantickú štruktúru základového predikátu (ide — v ich terminológii — len o rozdiely v hierarchizácii na gramatickej rovine). Ľavointenčným participantom ostáva pri obidvoch členoch konverznej dvojice ten istý účastník.

Sémantické participanty sa tu charakterizujú ako vlastnosti vyplývajúce z účasti týchto participantov v sémantických reláciách, ako ich zachytávajú tzv. sémantické formuly. Základné roly sú späté so základnými relátormi, napr. relátor L vo vzťahu $x\ L\ y$ charakterizuje x ako umiestňovaný objekt (locatum) a y ako miesto (locus), podobne sa relačne určujú vzťahy P' (posesor, posesum), N (neaktívny nositeľ procesu, proces), $PROC$ (aktívny procesor, dej), LC (prvky x, y sa tu charakterizujú ako prvky v relácii súvýskytu) atď.

V niektorých prípadoch sa pracuje aj s tzv. dvojrolami. Napr. pri predikátore typu *niesť (náklad)* sa definuje ľavointenčný participant jednak ako agens (vzhľadom na premiestňovanie participantu „náklad") a jednak ako procesor (vzhľadom na paralelný lokomočný pohyb, ktorý tento participant vykonáva sám so sebou). Často však autori nezostávajú pri rolách tohto typu, ale ich nahrádzajú názvami, ktoré majú nižší stupeň všeobecnosti, čiže názvami omnoho špecifikovanejšími, užšími. Tak napr. pri udalostiach založených na relácii P sa participant „paciens" nazýva „donum". Pri slovesách dicendi a sentiendi sa zavádzajú nové názvy rolí, napr. „informácia", pri slovesách všeobecne chápaných dejov sa objavuje „partner", „súper" či „zatiaľ unikajúci cieľ" (pri jednom význame slovesa *hľadať*) atď.

Autori upozorňujú, že roly mnohých participantov nemožno určiť jednoznačne. Často sa totiž z hľadiska interpretácie predikátovej štruktúry ponúka aj niekoľko rozdielnych, pritom však približne rovnako oprávnených riešení, vyplývajúcich z toho, že v rôznych kontextoch môže hovoriaci (rovnako ako aj poslucháč) chápať daný predikát rôzne. Preto sa v tejto práci kladie väčší dôraz na celkovú klasifikačnú charakteristiku predikátov. V niektorých prípadoch sa autori dokonca pomenovania roly celkom vzdávajú a uspokojujú sa s opisným, neterminologickým vyjadrením, príp. názvom použitým ad hoc: „ten, kto dostal príkaz", „opytujúci sa" a pod. Pre autorov majú roly vlastne prinajlepšom len „mnemotechnický" (s. 57) význam. Z toho napokon vyplýva aj to, že v tejto knihe sa nikde neuvádza súpis rolí, ako je to v takýchto prácach zvyčajné, hoci

by to bolo veľmi vítané pre čitateľa, najmä keď prechádza cez symbolicky zaznačené konkrétne príklady.

Problémy sémantického opisu inšpirovaného Fillmorovými prácami sú známe a netreba ich opakovať. Možno si pritom všimnúť, že niektorí autori si volia pri takomto opise niekoľko prvkov (funkcií) a z nich vytvárajú modely. Takto budujú jednoduché, „elegantné" systémy, ktoré však vo väčšine prípadov zjednodušujú jazykový „obraz" a sú viac-menej aprioristické. Na druhej strane sú autori, ktorí sa pri svojom opise usilujú zachytiť čím viac z veľkej variability jazykových prostriedkov a ich konfigurácií, čo sa však zvyčajne prejavuje v komplikovanosti týchto systémov, v ich neprehľadnosti a nízkej koncíznosti. Typickým predstaviteľom takéhoto „čistého" prístupu je nesporne E. Pauliny so svojou koncepciou predstavenou v knihe Štruktúra slovenského slovesa (1943). Prácu Větné vzorce v češtině by sme zaradili zasa skôr do druhej skupiny, hoci jej autori v nijakom prípade tu neprekročili únosnú mieru. Rozhodne však preukázali mimoriadnu schopnosť subtílnej analýzy jazykových javov.

Autori si pri probléme rolí často vypomohli aj selekčnými obmedzeniami, ktoré tvoria dôležitú zložku v ich gramatickom rozbore. Možno to ukázať na vetných typoch *Pavol zavrel okno* a *Vietor zavrel okno.* V obidvoch prípadoch má v ich interpretácii ľavointenčný participant rolu agensa, hoci iba prvý príklad možno transformovať do podoby *Okno sa zavrelo vetrom (*Okno sa zavrelo Pavlom).* Pri tomto participante sa však zavádza selekčné pravidlo [+ person] x [+ natur] s ostrou disjunkciou (x) medzi týmito príznakmi. Možnosť transformácie do formy s reflexívnym tvarom slovesa a inštrumentálom pôvodcu je potom podľa tohto výkladu prípustná len vtedy, ak má sémantická špecifikácia selekčnú črtu [+ natur]. Pri tomto riešení sa zachováva jednota vetnosémantickej funkcie a navyše tu nedochádza ani k nadmernému drobeniu a zároveň narastaniu počtu týchto funkcií (porov. aj typ *Auto prešlo chodca* [+ mech] x *Šofér prešiel* (autom) *chodca* [+ person]).

Pri statických (nedejových) predikátoch sa za základný klasifikačný princíp pokladajú logické (formálne) vlastnosti (symetria, polosymetria, asymetria) daného relačného predikátu. Procesy sa delia na neakčné *(Vít spí),* akčné *(Karol skáče)* a udalostné (mutácie typu *obnoviť sa*). Triedy udalostí sa líšia aj terminologicky ako a) nekauzatíva *((z)mäknúť, rozplakať sa*), b) *kauzatíva ((z)mäkčiť, rozplakať*), c) semikauzatíva, kde agens vytvára udalostnú zmenu sám so sebou *(preskočiť, odísť).*

Opisy konkrétnych lexém v jednotlivých sémantických skupinách sú tiež veľmi fundované a všestranné. Pri každom slovese sa uvádza jeho výklad, GVV, sémantická formula, ďalej roly participantov a ich sémantické obmedzenia. Autori si na mnohých miestach všímajú, ako jazyk ten istý obsah podáva z „odlišných koncov". Zaujímavé je napr. sloveso *blížiť sa* v type *Stanica sa blíži,* v ktorom sa do pozície podmetu stavia nehybný objekt, ku ktorému sa blíži skutočne sa pohybujúci objekt (participant *„stanica"* autori výstižne nazývajú „pseudoprocesorom"). Niekedy sú možné oba varianty: *Blížim sa k štyridsiatke — Blíži sa mi štyridsiatka,* azda aj *Leto (poludnie) sa nám blíži — Blížime sa k letu (poludniu).* Niekedy však nie je jasné, prečo autori napr. pri slovese *jazdit* alebo aj *zastaviť sa* (v 6. význame „na kratšiu dobu") uvádzajú sémantické obmedzenie

[+ anim]. Sú to slovesá, ktoré sa viažu výlučne na osobovosť ľavointenčného participanta [+ person].

V rámci skupiny so slovesami manipulovania sa rozlišujú podskupiny s týmito predikátmi: a) s výraznou pohybovou zložkou, b) zmeny vo vzťahu prináležitosti a súvýskytu a c) zmeny vlastnosti. Napr. aj relácia prináležitosti sa analyzuje z hľadiska vlastného objektu i z hľadiska vlastníka, resp. držiteľa. Pôvodný vlastník sa špecializuje ako donor, vedľa ktorého je tu ešte akceptor a donum (participant prechádzajúci z vlastníctva do vlastníctva), ktorý sa nie celkom vhodne charakterizuje črtou [+ konkr], lebo napr. predať možno nielen knihu, psa, otroka či futbalistu, ale, povedzme, aj licenciu.

Poznámku možno mať aj k výkladu slovesa *dať* v 1. význame — „odovzdať do vlastníctva, na spotrebovanie". V tomto rámci sa uvádzajú aj príklady typu *Učiteľ mi dal buchnát, aby som sedel rovno,* čo však nemožno prijať, lebo *buchnát* nie je „niečo, čo sa odovzdáva do vlastníctva, niečo, čo mal najprv jeden vlastník a teraz ho má, vlastní druhý vlastník".

Sloveso *predať* sa tu charakterizuje ako „dať výmenou za peniaze alebo za speňažiteľnú vec" („speňažiteľná vec" sa spomína aj pri slovese *zaplatiť*). Ale ak sa za „donum" dáva iná vec než peniaze, vedie to pri opise tejto udalosti automaticky k použitiu slovesa *vymeniť.* Platí to, pravdaže, len v našich a podobných podmienkach, kde kúpa/predaj prebieha zásadne za účasti peňazí. Takisto ani výklad slovesa *dostať* — „získať výmenou za niečo" — nepokladáme z podobného dôvodu za výstižný. Ilustrácie *Tú sukňu som dostala v Dome módy, Lacnejšie ako za 100 korún to nedostaneš* ukazujú, že v danom prípade je táto lexéma synonymná so slovesom *kúpiť* a že adekvátnejšia by preto bola formulácia „získať niečo za peniaze".

Aj na s. 139 nachádzame nejasnú formuláciu, lebo sa uvádza, že nie je zrejmé, či medzi objektom manipulácie a jeho dočasným držiteľom, „sprostredkovateľom" pri type *Vít podal otcovi knihu,* je zároveň vlastnícky vzťah. Tu je niekto alebo dočasný držiteľ, príp. sprostredkovateľ, alebo vlastník nejakej veci, súčasne však nemôže byť jedno aj druhé. Namiesto označení dočasný držiteľ, sprostredkovateľ bolo treba v tomto prípade použiť nejaký neutrálnejší termín, napr. posesor.

Veľmi zaujímavo a minuciózne sa analyzujú aj ďalšie skupiny, napr. slovesá hovorenia, myslenia a vnímania, ktoré sa vymedzujú predovšetkým na základe toho, že v ich poli sa často vyskytuje participant „informácia". Hovorí sa tu o prijímaní, odovzdávaní a vlastnení informácie, čím sa naráža na paralelné relácie fyzického vlastnenia a jeho zmien, pravda, s tým podstatným rozdielom, že pôvodný vlastník o informáciu neprichádza, zostáva naďalej jej vlastníkom: ide teda skôr, ako uvádzajú aj autori, o „šírenie" informácie. Konštatovanie o fundovanej a subtílnej analýze platí aj o všetkých ďalších sémantických skupinách, ktoré by si tiež zaslúžili osobitnú pozornosť z hľadiska analýzy týchto slovies aj na slovenskom materiáli.

Práca Větné vzorce v češtině znamená nový, veľmi podnetný a súčasne prenikavý pohľad na stavbu vety. Autori vetných vzorcov analyzovali 2000 slovies, hoci v samej knihe sa robí podrobný rozbor len 300 z nich. Osobitne treba oceniť, že autori z celkového korpusu nevybrali do publikácie len tie lexémy, ktorých rozbor nebol komplikovaný alebo ktoré nejakým spôsobom len potvrdzovali postuláty ich koncepcie. Postupovali tu prísne podľa frekvenčného kritéria, podľa výskytu daných lexém v českom jazyku, z čoho vyplývajú aspoň dve

ďalšie veci: že výklad a opis väčšiny lexém nie je jednoduchý a ďalej to, že toto dielo je skutočne vedeckou aplikáciou zvoleného prístupu k analýze materiálu jedného konkrétneho jazyka a materiál tu nie je len ilustráciou teoretických postupov, ako to nachádzame v nejednej práci aj z najnovšieho obdobia.

S. Ondrejovič

Kniha o ovčiarstve z jazykovej stránky

Karpatské ovčiarstvo sa stalo predmetom štúdia geografov, historikov, právnikov, jazykovedcov, no najmä etnografov a folkloristov. V knihe popredného slovenského etnografa doc. dr. Jána P o d o l á k a, CSc., *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku* (Bratislava, Veda 1982. 232 s.) sa spracúvajú výsledky autorovho dlhoročného terénneho výskumu ovčiarstva u nás i v zahraničí, ako aj výsledky štúdia prameňov, ktoré poskytujú spomínané disciplíny. Je to etnografická syntéza o tradičných spôsoboch chovu oviec a o živote ovčiarov na Slovensku. Analyzuje sa v nej obsah, formy i pomenovania zachovaných javov ovčiarskej kultúry a prichádza sa k záverom, že jestvuje kontinuita nížinného, roľníckeho chovu oviec (zameraného na produkciu vlny a mäsa) na našom území od slovanského praveku až podnes. Autor to dokazuje aj tým, že na pomenovanie základných javov ovčiarstva jestvujú spoločné slovanské slová. Kontinuita ovčiarstva je podľa neho jedným z dokladov o „kontinuite slovenského etnika s veľkomoravským osídlením".

Horský, salašnícky chov oviec, zameraný prevažne na mliečne produkty, je u nás cudzieho pôvodu. Začal k nám prenikať v 14. stor. a rozšíril sa v 15.—17. stor. s kolonizáciou na valaskom práve do všetkých slovenských horských oblastí. Šíriteľmi nového spôsobu chovu boli na východnom Slovensku prevažne ukrajinskí ovčiari, kým v západnejších častiach Karpát už prevažne Slováci. Neslovanské (rumunské) slová nie sú, ako konštatuje J. Podolák, ešte dokladom o účasti rumunského obyvateľstva na kolonizácii slovenského územia. O Rumunoch (Valachoch) možno z tohto hľadiska hovoriť v ukrajinskej časti Karpát. Stopy po slovenskom osídlení sa zachovali dokonca aj v nárečí Valachov na východnej Morave. Salašníctvo v západnej, slovanskej a vo východnej, rumunskej časti Karpát má najviac spoločných prvkov a tvorí jednotný areál, ktorý sa odlišuje od salašníctva v južnej oblasti Karpát a na Balkáne.

Na Slovensku získava karpatské salašníctvo špeciálne slovenské črty, ktoré sa prejavujú v hudobnom folklóre, v umeleckých výrobkoch z dreva a kovu, v pastierskych odevoch a iných výtvoroch hmotnej a duchovnej kultúry horských ovčiarov. Špecifické prvky v slovenskom salašníctve, ktoré prispievajú k charakteristike osobitostí slovenského národného vývoja, vznikli práve na strednom Slovensku, na území, ktorého nárečia sa stali základom spisovnej slovenčiny. Tak popri kultúrnych a jazykových integračných úsiliach aj špecificky slovenské črty salašníctva patria k osobitostiam slovenského národného vývoja a tvoria jednu zo zložiek slovenskej ľudovej kultúry ako prameňa našej národnej kultúry.

J. Podolák opisuje ovčiarstvo v celej šírke, teda nielen prejavy hmotnej kultúry, ako napr. pracovné nástroje, chovateľské, pastierske, ošetrovateľské a spra-

covateľské techniky, stavebné objekty, predmety dennej potreby ovčiarov, ale aj zložky sociálneho a právneho charakteru, ako sú organizačné formy ovčiarstva, ovčiarske spolky, spôsoby ochrany vlastníctva, sociálne postavenie ovčiarov, v menšej miere aj prejavy duchovnej kultúry, ako sú rozličné zvyklosti, obyčaje, predstavy o prírode, povery, liečebné praktiky, magické úkony, okrajovo aj hudobný (tanečný) folklór a umelecké výtvarné prejavy. Zo šírky autorovho opisu vyplýva aj značný interdisciplinárny dosah a prínos jeho záverov.

Pre slovenskú jazykovedu je kniha J. Podoláka Tradičné ovčiarstvo na Slovensku prínosom z niekoľkých hľadísk. Tým, že sa pri opise jednotlivých javov ovčiarstva uvádza množstvo nárečových výrazov, ktoré sú zapísané zjednodušenou fonetickou transkripciou a často sú aj lokalizované, a tým, že jednotlivé takto pomenované javy sa presne vymedzujú, kniha môže veľmi dobre poslúžiť dialektológom ako pomocný prameň pri koncipovaní nárečového slovníka, ako aj autorom pripravovaného Karpatského jazykového atlasu. Príslušné pomenovania sa uvádzajú vždy v spojitosti s opisovanými javmi, a preto slová, medzi ktorými sú isté jazykové vzťahy, treba hľadať na viacerých miestach; napr. pomenovania oviec podľa plemien na s. 21 a 22, podľa veku a pohlavia na s. 22—24, podľa úžitkovosti na s. 174, a tak niektoré slová, zaujímavé z jazykového hľadiska, v knihe chýbajú. Ide o také výrazy, ako *belica, lajka, liškaňa, vakeša, muška, kornuta, okaľa, šuta, kurta,* označujúce ovce podľa farby a vonkajších znakov, alebo *prednica, bočnica,* pomenúvajúce ovce podľa miesta v kŕdli a pod. (porov. Palkovič, Slovenské nárečia, 1981, s. 59; autor však spracoval pomenovania oviec osobitne v Slov. národopise, r. 1978). Pomenovania ovčiarov podľa funkcie, veku, spôsobu práce pri pasení, dojení, strihaní a iných manipuláciách s ovcami treba hľadať na vyše 10 miestach. Preto na rýchlejšiu orientáciu by tu bol užitočný index použitých výrazov. Vypadol z úsporných dôvodov (porov. úvod, s. 14 a 15). Hoci sa nárečovým pomenovaniam v práci venuje veľa miesta, predsa sa do etnografickej práce nemohli dostať všetky získané výrazy.

Zmysel pre jazykové otázky autor práce prejavil aj tým, že uvádza etymológiu niektorých slov, chotárne názvy, vysvetľuje význam nárečových výrazov, všíma si viacvýznamové slová a vymedzuje ich jednotlivé významy (napr. pri slove *salaš,* s. 122; *strunga,* s. 133), osvetľuje rozdiel medzi javmi, ktoré sa navzájom iba málo odlišujú (napr. *valaška, birka, merinka* a i.). Z tohto hľadiska kniha poslúži nielen dialektológom, ale aj autorom historického slovníka slovenského jazyka a slovníkov súčasného slovenského jazyka. Veď pri vymedzovaní významu niektorých etnografizmov sú v doterajších slovenských lexikografických prácach isté nepresnosti a niekedy aj závažné chyby.

Medzi nárečovými výrazmi z ovčiarstva a salašníctva je aj veľa starých, špeciálnych a málo známych slov, ktoré môžu vhodne poslúžiť ako prameň pre budúci slovenský etymologický slovník.

Kniha J. Podoláka obohacuje aj slovník spisovnej slovenčiny. Veľmi pozitívne treba hodnotiť autorovo úsilie o výber najvhodnejšieho reprezentanta z radu nárečových výrazov, ktorý najlepšie zodpovedá zásadám spisovnosti a ktorý sa potom používa v knihe ako spisovný termín. Ide o také termíny ako *jarovanie* (jarné, predsezónne pasenie oviec), *jahňačiar* (pastier jahniat), *jarčiar* (pastier jariek, mladých oviec), *dojčiar* (ovčiar, ktorý dojí), *salašník* (predseda ovčiarskeho spolku), *žinčičník* (srvátka, ktorá zostala po zobratí ovčieho syra), *zvarnica* (srvátka, ktorá ostala v kotle po zobratí vrchnej urdy), *hrudiarka* (plachta na hrudový syr), *tlačiar* (drevená nádoba na drobenie syra), *oboňa* (dre-

vená nádoba na odnášanie žinčice), zdrob. *obonka* (nie *oboňka*, ako je pod obr. 77), *honelnica* (priestor na zatváranie oviec počas dojenia), *strungar* (košiarny dielec s otvorom na vchádzanie oviec pri dojení), *redik* (miešanie oviec do spoločného stáda pri premiestnení na salaš) a i. Obohatením a príspevkom k stabilizácii spisovnej lexiky sú slovotvorné rady, ako *jemnovlnný, polojemnovlnný, polohrubovlnný; jednostrižné plemená, strihač, strihačka; valcha, valchovníctvo, valchárska práca, valchovnícky cech* a iné. Hoci autor jednotne používa západoslovenské výrazy, ktoré sa stali spisovnými *(raž, maštaľ)*, pri označení stodoly sa uchýlil k výrazu *humno*, ktorý je mnohoznačný a niekde, napr. na s. 38, nie je jasné, v akom význame je slovo použité. Na s. 41 sa nevysvetľuje ani význam slova *pajta*, ktoré je tiež viacznačné. Chybné formy ako *v debni* (s. 202), správ. *v debne* (od *debna*) sú v knihe ojedinelé.

Salašnícke ovčiarstvo zohralo dôležitú úlohu nielen v našom hospodárskom živote, ale aj v našej národnej kultúre, stalo sa námetom našej umeleckej literatúry, hudby, ako aj výtvarného umenia. Mnohé výrazy z oblasti ovčiarstva sa dostali aj za sféru svojho pôvodného užívania. Aj preto by si kniha J. Podoláka zaslúžila podrobnú excerpciu pre ciele spisovného jazyka, ale aj iných lexikografických prác. Je to dielo, ktoré nielen využíva jazykovedné práce (chýbajú príspevky J. Doruľu), ale v mnohom je pre jazykovedcov prameňom a vzorom správnej interdisciplinárnej spolupráce medzi etnografiou a jazykovedou. Záverom treba vysloviť želanie, aby podobných etnografických syntéz s rovnakým vzťahom k jazyku bolo u nás čo najviac.

K. Palkovič

O belgickej dialektológii

V zborníku Lingvistického inštitútu v Louvaine Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain *Dialectologie en Wallonie* (CILL 7.3—4, Louvain-la-Neuve 1981) vydávanom približne v 500-stranovom rozsahu dva razy do roka, sa pristupuje k jazykovede zo širšieho teoretického aj praktického hľadiska. Pozornosť sa venuje jazykovej problematike aj zo zorného uhla antropológie, sociológie, psychológie a pod. (predchádzajúce zošity obsahovali napr. štúdie o gramatických teóriách, o lexikálnej štatistike v genetickej lingvistike, o kategórii zákazov v spoločenskom živote, o kognitívnej štruktúre a organizácii reči, o kategórii času v spoločenských vedách atď.).

V minulom roku vyšlo číslo venované valónskej dialektológii. Vo všeobecnej časti je stať W. Bala o minulosti a súčasnosti valónskej dialektológie so zaujímavými terminologickými poznámkami a rozsiahly bibliografický úvod do štúdia tejto disciplíny. Špeciálne príspevky spracúvajú problematiku pohyblivých samohlások vo valónčine a časť slovnej zásoby z oblasti spracovania kameňa.

Editor zborníka Willy Bal podáva v úvodnom článku základné informácie o valónskej dialektológii, ktorá sa konštituovala v 19. stor. Od začiatku sa venovala veľká pozornosť historicko-porovnávaciemu výskumu, a to zo synchronického aj diachronického hľadiska. Postupne sa vybudovali úzke kontakty dialektológie s folkloristikou a etnografiou, toponymiou a antroponymiou, významná je aj úloha dialektológie ako pomocnej historickej vedy.

V snahe predísť terminologickým nejasnostiam charakterizuje autor najprv

obsah základných pojmov používaných v zborníku: dialekt, dialektológia, valónčina, Valónsko. Problém termínu dialekt a jeho vzťahov k ostatným termínom (teritoriálne, regionálne, sociálne nárečie; jazyk, štandardný, spoločný, spisovný jazyk atď.) hodnotí ako príliš komplexný vzhľadom na rozsah zborníka. Obmedzuje sa na konštatovanie, že väčšina dialektológov bola dosiaľ natoľko zaujatá usilovným zhromažďovaním maximálneho množstva čo najobjektívnejšieho materiálu, že sa spomínanými teoretickými otázkami takmer nezaoberala. S týmto stavom nemožno podľa autora celkom súhlasiť, no provizórne možno prijať zaužívaný empirický postoj: dialekt je výsledkom procesu dialektizácie (dialectalisation) alebo inými slovami výsledkom procesu diferenciácie zo spoločného jazyka, ktorý bol v predchádzajúcej vývinovej fáze relatívne homogénny. Podľa A. Martineta jediným spôsobom ako odstrániť nejednoznačnosť termínu dialekt, je určiť v každom konkrétnom prípade spoločný jazyk, ktorého divergentným produktom je dané nárečie. Valónske dialekty sú podľa tohto vymedzenia produktom vývinového členenia severného variantu galorománčiny (langue d'oïl), a nie regionálnych obmien francúzštiny, pričom však môžu byť vo vzťahu s jej historickým nárečovým adstrátom alebo substrátom.

Je zaujímavé porovnať uvedené vymedzenie — vychádzajúce z asynchrónneho prístupu — s definíciou dialektu, ako ju poznáme napr. v našej jazykovede, kde sa vychádza z konfrontácie so spisovným jazykom.

Oprávnenosť dialektológie ako samostatnej jazykovednej disciplíny medzi ostatnými vedami o jazyku spočíva potom v skúmaní javov dialektizácie, pretože z hľadiska vnútornej štruktúry a základnej funkcie jazyka ako systému znakov a kombinatórnych pravidiel fungujúcich ako nástroj dorozumievania sa jazyk ničím nelíši od dialektu (okrem kultúrneho a sociálneho štatútu používania, ale tento znak sa považuje za mimojazykový).

Pozícia dialektov a dialektológie v Belgicku bola často z rôznych protirečivých príčin nejasná. Glorifikovanie nárečí ako pamiatky a pokladnice ľudovej kultúry striedali obdobia, keď sa nárečia považovali za prekážku rozvoja jednotného moderného národa. V súčasnosti možno konštatovať reálne oživenie záujmu kultúrnej verejnosti a vedeckého výskumu o nárečia. Svoju úlohu zohráva v tejto súvislosti aj túžba súčasného človeka vyčleniť sa poznaním svojho pôvodu z anonymity modernej spoločnosti.

Na porovnanie uvedieme, že u nás sa priaznivé podmienky pre systematický výskum nárečí utvorili až po vzniku ČSR. Dovtedy bolo spracúvanie nárečovej slovnej zásoby skôr náhodné. S rozvojom osvietenstva a národného obrodenia stúpol záujem o ľudovú slovesnosť, štúrovci už pristupovali k zbieraniu nárečových textov programovo. Z konca 19. stor. máme zbierky slov zo špeciálnych oblastí ľudovej umeleckej výroby a remesiel. Po vzniku ČSR sa začal rozsiahly dotazníkový výskum nárečí, objavili sa nové teoretické a metodologické prístupy. Výsledky cieľavedomého výskumu nárečí v súčasnosti predstavujú okrem štúdií a monografií kolektívne syntetické diela, ktoré sú okrem iného predpokladom rozsiahlej medzinárodnej spolupráce, napr. v oblasti areálovej lingvistiky.

Valónske dialekty patria podľa slov W. Bala medzi najlepšie vedecky spracované nárečia galorománskej oblasti. Menej však bolo pokusov popularizovať nadobudnuté poznatky, či už zo skromnosti, z prílišnej snahy o vyčerpávajúcu presnosť alebo preto, že prvoradou úlohou bolo zozbieranie a interpretovanie

maximálneho množstva nárečového materiálu. Študenti, adepti dialektológie aj nadšení zberatelia sa dlho márne dožadovali súhrnného úvodného diela, ktoré by im pomohlo orientovať sa v problematike a literatúre.

Mladí vysokoškolskí pedagógovia Jean Germain a Jean-Marie Pierret sa podujali vyplniť túto medzeru a pripravili rozsiahly bibliografický úvod do štúdia valónskej dialektológie s prihliadnutím na folkloristiku a etnografiu. Na 150 stranách predkladajú výberovým spôsobom spracovaný a komentovaný prehľad odbornej literatúry členený do 19 kapitol podľa jednotlivých jazykových rovín a tematických oblastí (s dôrazom na novšie publikácie): všeobecné hlavné diela, bibliografie, časopisy a zborníky, literatúra o fonetickej transkripcii, jazykové atlasy; fonetika, fonológia, morfológia, syntax, lexika — nárečové slovníky, etymológia, paremiológia, onomaziológia; francúzština na území Valónska, literatúra písaná v dialektoch, folklór, onomastika. K prehľadu patria stručné a výstižné komentáre každej kapitoly, výklad pojmov a v niektorých prípadoch informácie o súčasnom stave výskumu daného problému. (Každá z uvedených kapitol by si zaslúžila spracovanie v osobitnom článku, najmä časti o nárečových slovníkoch a lingvistickej geografii.)

Treba priznať, že podobné špeciálne dielo v našej jazykovede — nie pre nedostatok materiálu — chýba, aj keď túto medzeru v poslednom čase čiastočne vyplnila príručka K. Palkoviča Slovenské nárečia (Banská Bystrica 1981), ktorá v stručnosti poskytuje základné teoretické a najmä praktické informácie o nárečiach a ich skúmaní.

V druhej časti zborníka Valónska dialektológia sú špeciálne štúdie. Michel Francard v úvode k rámcovej štúdii o pohyblivých samohláskach vo valónčine konštatuje, že pozícia belgickej nárečovej fonológie je v porovnaní s inými jazykovednými disciplínami a s významom fonológie pre modernú jazykovedu dosť okrajová. Štúdia vychádza výberovo z niektorých nových fonologických výskumov, najmä z generatívnej fonológie. Pozornosť obracia na javy, ktoré sú vo fonologických opisoch tradične oddeľované: vokalická epentéza, protéza, vypadávajúce samohlásky, no v ktorých pri istom stupni abstrakcie možno odhaliť niektoré paralelizmy vo fungovaní. V závere zdôvodňuje autor potrebu začlenenia jednotlivých štúdií do široko koncipovaného teoretického projektu tak, aby zbieranie materiálu nebolo samoúčelné. Predpoklady primeraného vedeckého opisu sú podľa neho tieto: a) adekvátnosť opisu príslušného nárečia (kritérium jednoduchosti a prirodzenosti); b) kompatibilita opisu s množinou skúmaných jednotiek; c) kompatibilita opisu so základnými podmienkami jazykovednej teórie — preverenie jestvujúcich hypotéz, hľadanie údajov a stanovenie nových hypotéz. Bohatosť materiálu je vítaná, no niekedy je dobre redukovať ho, aby nedošlo k príliš zovšeobecňujúcej abstrakcii, pri ktorej unikajú hĺbkové mechanizmy fungovania nárečia.

Otázkou pohyblivých samohlások v borainskom nárečí (variant pikardského nárečia) sa zaoberá Luc Isaac (štúdia *Problém pohyblivej samohlásky v borainskom nárečí*). Na vybraných slovných druhoch a gramatických formách autor podrobne analyzuje fungovanie pohyblivých samohlások. Ako základný materiál poslúžil text divadelnej hry napísanej v borainskom nárečí. V záverečnej zhrnujúcej tabuľke potvrdil autor pravidelnosť niektorých javov, konštatoval, že pri používaní pohyblivých samohlások majú prednosť plnovýznamové slová pred neplnovýznamovými. Okrem klasickej latinskej protézy funguje v borainskom

dialekte séria foriem, v ktorých je oporná samohláska po spoluhláskach alebo medzi spoluhláskami, ktoré zdôrazňuje. Na potrebné podrobné prepracovanie koncepcie materiál spomínanej hry podľa slov autora štúdie nepostačuje.

Z lexikológie prináša zborník ukážku zo slovníka Jeana Germaina *Kameňolomy a spracovanie kameňa v namurskom nárečí.* Slovník dopĺňa z diachronického hľadiska autorovu známu prácu Kameňolomy v Spontine (Dialektologická a etnografická štúdia. Louvain 1974), v ktorej okrem opisu kameňolomu a postupu prác uvádza bohatý dialektologický materiál, najmä odbornú terminológiu. Materiál na doplnenie prvej štúdie z diachronického hľadiska získaval autor z výskumu archívov (v Spontine a okolí), ktoré poskytli prekvapujúce množstvo terminologických údajov. Preštudoval súdne a právnické spisy, listiny a dokumenty obsahujúce návody a postupy prác a pod. Získané údaje usporiadal do abecedného zoznamu hesiel, pričom každé heslo obsahuje nárečovú podobu heslového slova (keďže išlo o inventár slovnej zásoby, autor sa zriekol evidovania všetkých fonetických podôb), výklad významu, údaj o prameni, časový údaj (celkové chronologické ohraničenie je rámcové — ide o materiál zo 17.—18. stor.). Okrem lokalizácie obsahuje heslo aj kontexty a odkazy na predchádzajúce autorovo dielo a iné odborné publikácie, najmä na etymologický slovník (pri nedostatku archívneho materiálu).

Zborník Valónska dialektológia obsahuje množstvo námetov z teórie, metodológie aj perspektív nárečového výskumu. Chronologicky je jeho vyjdenie zladené so založením Centra pre výskum valónskej kultúry pri louvainskej univerzite, určeného na dialektologické výskumy, výskum literatúry písanej v dialektoch, onomastiku, folklór a dejiny Valónska.

J. Gavorová

TÓTH, I.: Konstantin Cirill és Metód élete és működése. Budapest, Magvető kiadó (Gyorsuló idő) 1981. 218 s.

Na obálke knižky je zobrazená votívna kamenná tabuľa popísaná hlaholským písmom, ktorej girlandu zdobí rastlinný motív. Ako poslanie knižky sa na zadnej strane obálky cituje Konštantínova predsmrtná rozlúčka s bratom. Je to zrejme aj výzva k vedeckej a kultúrnej spolupráci našich dvoch susedných národov, ktoré celé tisícročie spoločne orali pole európskej kultúry. Okrem cisára ich však od stredoveku spájala aj kresťanská kultúra a ideológia — dedičstvo pôsobenia slávnych solúnskych bratov Konštantína a Metoda. Dnes po 65-ročnej samostatnosti nás zasa s Maďarmi spájajú susedské aj socialistické vzťahy. Toto všetko sú dobré predpoklady na plodnú vedeckú spoluprácu. Podľa tohto kultúrneho integračného snaženia sú ladené aj záverečné vety autorovho doslovu: „Pri skúmaní životov Konštantína-Cyrila a Metoda naším cieľom bolo, aby sme — opierajúc sa najmä o stredoveké pramene — opísali ich život taký, aký sa ukazuje z viacročného štúdia týchto prameňov. Počas práce sme sa snažili plasticky podať tie historické a kultúrnohistorické fakty, ktoré majú vzťah aj k Maďarom, aby sa nám takto priblížili osobnosti aj dielo týchto dvoch vynikajúcich mužov" (s. 218).

Autor sa pri práci na tomto vedecky podloženom, moderne poňatom životopise solúnskych bratov opieral o vierohodné stredoveké pramene aj o diela

známych slavistov, ako sú Dujčev, Dvorník, Grivec, Király, Kniezsa, Leskien, Vašica, Sziklay, Horálek a i.

Imre Tóth vo svojej knihe podáva veľmi podrobný politický aj kultúrnohistorický obraz stredovekej Európy za čias Konštantína a Metoda aj ich žiakov, teda v IX.—XI. storočí. Na tomto dejinnom pozadí sa potom obrazy dvoch solúnskych bratov vynímajú veľmi plasticky a dokresľujú sa udalosti, ktoré determinovali ich osudy, ale legendy o nich mlčia, lebo ich autorov viazali striktné predpisy tohto literárneho druhu. Tóthova kniha osvetlila aj to, kde a kedy aj prečo sa Konštantín Filozof začal zaoberať myšlienkou slovanskej liturgie, ktorá sa stala základom slovanského písomníctva. Na podklade Tóthovho podrobného opisu stavu a úrovne byzantskej vedy, kultúry a školstva sa dá rekonštruovať celé Konštantínovo školské vzdelanie i vedecké samovzdelávanie v tichom ústraní kláštora, kde podľa slov hagiografa „rozprával sa s knihami" — teda študoval.

Prínosom I. Tótha k poznatkom o živote Konštantína a Metoda je aj to, že v knihe píše, ako personálne zmeny na panovníckom dvore a striedanie sa patriarchov na čele byzantskej cirkvi ovplyvnili osudy solúnskych bratov, najmä ich miesta pôsobenia a diplomatické misijné cesty. Kladným prínosom Tóthovho diela je jeho snaha historicky dokresliť aj skúpe údaje hagiografa o stretnutiach solúnskych bratov s Maďarmi. Prvý raz to bolo na ich spiatočnej ceste od chazarského chána, keď bojovne naladení Maďari boli ohromení Konštantínovou sústredenosťou a pokojom pri bohoslužbách a — nenapadli ho. Ale osobitne zaujímavé je u nás málo spomínané (ale pre Maďarov vrcholne aktuálne) stretnutie arcibiskupa Metoda s jedným z maďarských vodcov — vezérov. I. Tóth sa domnieva, že toto stretnutie sa uskutočnilo na strednom toku Dunaja (blízko slovenských hraníc) a že oným vodcom mohol byť sám Árpád. Uvádza na to presvedčivé historické dôvody. Legenda toto stretnutie opisuje veľmi stručne, ale medzi riadkami možno čítať „akej veľkej úcte sa tešil veľkomoravský cirkevný hodnostár nielen u Slovanov, ale aj u pohanov" (s. 170), akými boli starí Maďari. Hagiografický text znie takto: „Keď maďarský kráľ prišiel do Podunajska, chcel ho (Metoda) vidieť. (Ten však) Hoci mu daktorí vraveli a znepokojovali sa preto, že to neprežije bez utrpenia, pobral sa k nemu. On však (vodca) tak ho prijal, ako sa na takého veľkého pána sluší: s poctami, slávnostne a s radosťou. A keď sa s ním porozprával, ako sa na takých vznešených mužov sluší, prepustil ho s bozkom, lebo si ho obľúbil, a dajúc mu veľké dary, povedal: „Ctihodný otče, spomínaj si na mňa stále vo svätých modlitbách." Arcibiskup Metod zrejme preto prijal pozvanie uhorského vodcu, lebo u nového kmeňa, ktorý sa vynoril za hranicami, videl pole apoštolských možností. Rátal s jeho pokresťančením a pacifikovaním. (To sa stalo až údelom pražského biskupa Vojtecha.) Maďarského vezéra zas mohla viesť k stretnutiu snaha nakloniť si veľkňaza, lebo si myslel, že má takú zázračnú moc, akú pripisovali pohani svojim šamanom.

Tóthova knižka je písaná s dobrým úmyslom, svedomito a seriózne. Nesmieme však zabudnúť, že autor je odchovancom maďarskej slavistiky, ktorú dlhé roky svojským spôsobom usmerňoval akademik Štefan Kniezsa. Problematický je napr. Tóthov názor, že Konštantínov titul *Filozof* bol vlastne istou prezývkou, ktorú mu dali jeho spolužiaci. Vieme, že to bol titul profesora carihradského vysokého učenia. Veď ani prímenie *Gramatik* patriarchu Jána nebolo prezývkou, skôr akýmsi čestným prímením za jeho literárne dielo — gramatiku. Ďalej Tóth

sústavne uvádza Veľkú Moravu pod názvom *Moravia.* Bola to však *Moravia Magna,* v maďarskom preklade *Nagy Morvaország* (analogicky podľa toho sa staré Uhorsko volalo *Nagy Magyarország).* Ani staroslovienčina sa všeobecne neoznačuje ako *„óbolgár".* Starobulharčinou ju zväčša nazývali bulharskí a starší nemeckí bádatelia, lebo veľa odpisov stsl. textov vzniklo v bulharských slovanských kláštoroch. Staroslovienčina bola vlastne macedónskym slovanským nárečím z rodiska solúnskych bratov, poprestýkaným moravizmami, ako o tom svedčia zachované odpisy pôvodných textov.

Tóthova knižka je cenným prínosom do literatúry o zakladateľoch slovanského písomníctva Konštantínovi-Cyrilovi a Metodovi. Nebolo by od veci preložiť ju do slovenčiny. Bol by to vhodný príspevok k 1000-ročnému jubileu úmrtia prvého slovanského cirkevného hodnostára a spoluzakladateľa slovanského písomníctva. Tóthova kniha privádza čitateľa na most, ktorý preklenuje starú priepasť odcudzenia. Je to prejav úcty maďarských slavistov k literárnemu dielu panónskeho arcibiskupa Metoda.

M. Hayeková

ROZLIČNOSTI

Predpona naj- ako samostatné slovo. — Konštatovanie, že z predpony *naj-*, ktorou sa tvorí superlatív adjektív a adverbií, sa utvorila samostatná lexikálna jednotka, opiera sa o jej výskyt v tlačených aj ústnych prejavoch z posledných dvoch desaťročí (prvý doklad v kartotéke Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV je z r. 1964). Priebeh, vznik aj štylistickú hodnotu takéhoto osamostatnenia možno aspoň čiastočne pozorovať na úryvku z rubriky Večerníka (1982) Náš piatkový profil:

Dobre, napíš tam, že som NAJ. Tentokrát som nad nevídanou suverenitou skoro onemela. Čo že si? Namiesto odpovede znova smiech. Neboj sa, nebudem o sebe tvrdiť, že som najlepší, ba ani to, že som najkrajší, keďže pri profile býva fotografia... Budem sa musieť držať faktov. Som iba najmladší z Pléna Národného výboru mesta Bratislavy. Také malé nezaslúžené NAJ.

Slovo *naj* sa tu vyskytuje v dvoch funkciách: ako adjektívum *(napíš, že som naj)* a ako substantívum *(nezaslúžené naj)*. Úzus potvrdzuje fungovanie slova *naj* aj ako adverbia, i keď zriedkavejšie, napr. *Bolo nám s vami n a j.* Ešte zrejme výrazne pociťovaná novosť, exkluzívnosť slova *naj* sa v citovanom úryvku vyznačuje aj graficky — veľkými písmenami. V iných dokladoch sa táto okolnosť zavše naznačuje úvodzovkami: *Ich dcéra patrila medzi vrchárske dievčence s „n a j".* (Kuník, 1974) — *Prešov „n a j".* (nadpis vo Večerníku 1964)

Tvarová podoba osamostatnenej predpony *naj* sa vyskytuje aj vo variantoch vyznačujúcich sa reduplikáciou, a to so spojovníkom *(naj-naj)* alebo s čiarkou *(naj, naj)*, ba aj v splynutej podobe *(najnaj)*:

Obstáť v ťažkej konkurencii mohli skutočne len tie n a j - n a j. (Večerník 1982) — *Priznám sa, chcel som byť n a j, n a j, n a j.* (Zelinová, 1967) — *Vonkajšia sláva, to pomíjajúce, nie je u slovenského spisovateľa až také n a j n a j.* (Nedeľná Pravda 1982)

Dôsledkom tvarovej amorfnosti slova *naj* a jeho variantov (podobne ako slov *fajn, príma, senzi, mrcha)* je fakt, že slovnodruhové zaradenie, ba aj s ním súvisiaca významová stránka sú závislé od fungovania slova *naj* vo vete alebo syntagme. Až toto postavenie poukazuje na kategóriu rodu, čísla a pádu pri substantíve a adjektíve alebo potvrdzuje adverbiálnu platnosť.

Význam slova *naj* v substantívnej, adjektívnej a (zriedkavejšie) adverbiálnej funkcii vychádza — ako sa dá predpokladať — z významu predpony *naj-*, ktorá v tvare superlatívu príslušného adjektíva alebo adverbia vyjadruje pri porovnávaní maximálny stupeň vlastnosti alebo vyjadruje, že vec má mierou vlastnosti prevahu v príslušnom okruhu vecí. Kým superlatívy tvorené predponou *naj-* danú vlastnosť alebo okolnosť pomenúvajú vo svojom slovotvornom základe, osamostatnené slovo *naj* má pomerne neurčitý obsah, ktorý sa modifikuje podľa celkového obsahu vety alebo syntagmy, ale v každom prípade vyjadruje významový prvok najvyššej miery akejkoľvek alebo príslušnej vlastnosti, najvyššieho stupňa kvality. Práve táto obsahová neurčitosť, ktorá dáva možnosť použiť slovo *naj* vo veľmi širokom okruhu situácií a nahradiť rad iných superlatívov, bola pravdepodobne príčinou osamostatnenia superlatívnej predpony *naj* ako samostatnej lexikálnej jednotky.

Slovo *naj* (a jeho varianty) vo funkcii substantíva je nesklonné neutrum, ako to ukazuje príklad: *Toto mesto má všelijaké n a j. Je to napr. najmladšie mesto Poľska.* (Ruppeldt, 1968) Význam substantíva *naj* v tomto prípade možno vymedziť opisom „vlastnosť, danosť, ktorá robí mesto prvým, jedinečným, vynikajúcim medzi ostatnými".

Slovo *naj* (a jeho varianty) sa používa najčastejšie ako nesklonné adjektívum. Jeho najvšeobecnejší význam je: taký, ktorý má nejakú (kladnú) vlastnosť (nejaké vlastnosti) v najvyššej miere a kvalite a môže byť synonymom širokého okruhu iných superlatívov. Spresňujúca modifikácia významu synonymami potom závisí od situácie, ako ukazujú príklady:

Úlovok už nebol taký n a j - n a j, pretože podpňovky nám už dávajú zbohom. (Večerník 1981; t. j. nebol najbohatší, najhojnejší, najlepší, vynikajúci ap.) — *Priznám sa, chcel som byť n a j, n a j, n a j. Obliekol som si nové nohavice, bielu košeľu.* (Zelinová, 1967) Naznačená situácia modifikuje význam tak, že sa dajú použiť synonymá najelegantnejší, najpríťažlivejší ap. Uvádzame ďalší príklad z Večerníka (1981): *Preto je to triediace sito preosievajúce adeptov také náročné a do modro-bielych uniforiem oblieka len tých n a j* (t. j. najlepších, takých, ktorí najlepšie obstoja vedomosťami, šikovnosťou ap., ktorí sú medzi prvými).

Písomné doklady aj úzus teda svedčia o existencii slova *naj* ako substantíva, adjektíva, zriedkavejšie aj adverbia, a to ako hovorového prostriedku s veľmi výraznou expresivitou, ktorý vznikol na domácej báze pred našimi očami, preto ho slovníky zatiaľ nezaznačujú. Z prevzatých prostriedkov mu významom zodpovedá slovo *super*, známe z úzu: *Tá káva bola s u p e r. — Všetko sa vydarilo vynikajúco, s u p e r.*

E. Smiešková

Maurítius — Maurícius. — Názov *Maurítius*, ktorým sa označuje štát v Indickom oceáne na východ od Madagaskaru, sa spomína v niektorých zemepisných príručkách, napr. v Malej encyklopédii zemepisu sveta (1976, s. 307) alebo v publikácii Krajiny sveta (1978, s. 465—466). Názov *Maurítius* je aj v Zozname štátov a krajín sveta (1974, s. 25), ktorý prináša vžité slovenské a úradné názvy. Ako úradná, pôvodná sa všade uvádza podoba *Mauritius*. Podoba *Maurítius*, ktorá sa používa v spisovnej slovenčine, je čiastočne poslovenčená. Namiesto pôvodného *i* je tu *í*, zachováva sa však písanie *t*, hoci sa vyslovuje ako *c*. *Mauritius* a *Maurítius* tvoria takú dvojicu pôvodnej a poslovenčenej podoby zemepisných názvov, ako sú napr. *Sudán — Sudan, Irán — Irán, London — Londýn, Paris — Paríž, Roma — Rím* atď.

Názov *Maurítius* sa používa aj na označenie veľmi vzácnych známok. Sú to *červený* a *modrý Maurítius*, ktoré predstavujú prvé dve poštové známky *Maurítia* vydané r. 1847 s chybným nápisom *Post Office* namiesto správneho nápisu *Post Paid*.

V súčasnej spisovnej slovenčine pozorujeme tendenciu používať cudzie zemepisné názvy v poslovenčenej podobe v tých prípadoch, ak je vcelku malý rozdiel medzi pravopisnou podobou a výslovnosťou názvu. S touto tendenciou sa stretávame aj pri názve *Mauritius*. Ako sme už uviedli, podoba *Maurítius* je iba čiastočne poslovenčená. Túto čiastočnosť v poslovenčení nám pripomína aj nedávny stav napr. pri názve *Ecuador* a *Ecuádor*. Najprv sa používala podoba

Ecuador, neskôr podoba *Ecuádor*. Podoba *Ecuádor* s dlhým *á* bola už čiastočne poslovenčená, lebo sa v nej dlhá samohláska *á* písala, resp. používala v zhode s výslovnosťou tohto názvu v spisovnej slovenčine (L. Dvonč, Ecuador, či Ecuádor? Slovenská reč, 33, 1968, s 262—263). Bolo preto celkom prirodzené, že sa realizoval aj ďalší stupeň zdomácnenia alebo úplné poslovenčenie, ktoré predstavuje dnešná pravopisná podoba *Ekvádor*, bežne uvádzaná v zemepisných príručkách a používaná aj inde. Tak ako sa čiastočne poslovenčená podoba *Ecuádor* nahradila úplne poslovenčenou podobou *Ekvádor*, aj čiastočne poslovenčená podoba *Maurítius* sa dnes nahrádza úplne poslovenčenou formou *Maurícius*, napr. *Odtiaľ vodili nešťastníkov na Maurícius* (Expres, 15, 1983, č. 1, s. 15). V spomínanej publikácii Krajiny sveta sa síce uvádza názov *Maurítius* ako domáca podoba (popri pôvodnej *Mauritius*), ale už sa tu nepoužíva prídavné meno *maurítijský*, ale *maurícijský* (porov. s. 466). Sotva je však únosný taký stav, že by sme používali názov *Maurítius* s písmenom *t*, ale príslušné deriváty *(maurícijský, Maurícijčan, Maurícijčanka)* s písmenom *c*. Navrhujeme preto, aby sa názov *Maurícius* a s ním súvisiace deriváty písali nielen s *í*, ako je to už dnes, ale aj s *c* v zhode s výslovnosťou zaužívanou v spisovnej slovenčine, teda *Maurícius, Maurícijčan, Maurícijčanka, maurícijský*.

Pôvodnú úradnú podobu *Mauritius* používame tak ako iné cudzie názvy. Podľa Pravidiel slovenského pravopisu (1971, s. 34) pri adresách do cudziny píšeme miesto určenia pravopisom príslušného cudzieho jazyka, pričom názov štátu je dobre napísať dvojjazyčne, napr. *Švédsko — Sverige, Švajčiarsko — Suisse*. Podobne postupujeme aj v prípade názvu *Maurícius*, teda na prvom mieste uvádzame zdomácnenú podobu *Maurícius*, na druhom mieste podobu *Mauritius*. Oficiálna podoba *Mauritius* sa uvádza aj v rozličných kartografických dielach, napr. v atlasoch, na mapách a pod., ako aj v rozličných zemepisných príručkách. Takto je zaručená súvislosť zdomácnenej podoby *Maurícius* s pôvodnou, oficiálnou podobou *Mauritius* (v podobách týchto názvov je rozdiel minimálny, sú však aj prípady so značným rozdielom, napr. *Kodaň — København*).

Spomenuli sme, že názov tohto štátu sa používa aj na označenie známok. V češtine sa v tomto prípade používa jednak pôvodná podoba *Mauritius* (napr. Příruční slovník naučný 3, Praha 1966, s. 88), jednak aj podoba *mauritius* ako všeobecné podstatné meno (porov. Slovník spisovného jazyka českého 1, Praha 1960, s. 1191). V Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (Bratislava 1979, s. 554) sa zaznamenáva slovo *maurícius* s významom „veľmi vzácna poštová známka". Uvádzajú sa tu spojenia *modrý* a *červený maurícius*. V tomto slovníku sa teda ako apelatívum používa zdomácnená podoba *maurícius*, ale v poznámke k tomuto heslu sa použila ešte pôvodná podoba názvu *Mauritius*. Používanie apelatívnej podoby *maurícius* ako označenia známky podporuje naše stanovisko, že by sme namiesto podoby *Maurítius* mali používať podobu *Maurícius*.

Odporúčame preto, aby sa namiesto doterajšej štandardizovanej pravopisnej podoby *Maurítius* používala zdomácnená pravopisná podoba *Maurícius*, resp. *maurícius* (ako označenie známky).

L. Dvonč

Deriváty názvu mesta Boise. — K názvu mesta *Boise*, ktorý je nesklonným podstatným menom stredného rodu, uvádza 6. diel Slovníka slovenského jazyka (1968, s. 261) tieto deriváty: *Boisečan, Boisečanka, boiseský*. Názov *Boise* sa vyslovuje ako *[bojsi]*. To znamená, že výslovnosť derivátu *Boisečan* je [*bojsičan*], derivátu *Boisečanka* je [*bojsičanka*] a pri deriváte *boiseský* je výslovnosť [*bojsiski*]. Pri všetkých týchto formách zisťujeme istú neobvyklosť v tom, že sa tu slovotvorné prípony začínajúce sa na spoluhlásku pripájajú priamo k slovotvornému základu, ktorý sa končí na samohlásku. Takéto tvorenie sa pri zemepisných názvoch uplatňuje v spisovnej slovenčine celkom výnimočne, pričom sa vždy pociťuje istá osobitnosť, ba azda aj mechanickosť takéhoto tvorenia. Takto sa tvoria deriváty pri zemepisných názvoch stredného rodu, ktoré sa končia na samohlásku *-u* a sú nesklonné, napr. *Baku — Bakučan, bakuský, Tartu — Tartučan, tartuský, Turku — Turkučan, turkuský*. Pri nesklonných zemepisných názvoch, ktoré sa končia na samohlásku *-i* (písané *-i* alebo *-y*) býva však v spisovnej slovenčine iný spôsob tvorenia príslušných derivátov a takýto spôsob tvorenia treba podľa našej mienky uplatniť aj pri názve *Boise*.

Jednotlivé deriváty k nesklonným názvom cudzieho pôvodu zakončeným na *-i* alebo *-y* sa uvádzajú v 6. diele Slovníka slovenského jazyka. Spôsob ich spracovania zachytil I. Ripka (Cudzie zemepisné názvy v Slovníku slovenského jazyka. Slovenská reč, *35*, 1970, s. 120). Autor konštatuje, že od dvojslabičných názvov sa jednotlivé odvodené slová tvoria tak, že sa príslušné slovotvorné prípony pripájajú nie priamo k celému názvu, ale po spoluhláske *j* ako spájacom prvku, napr. *Capri — Caprijčan, caprijský, Cluny — Clunyjčan, clunyjský, Bari — Barijčan, barijský, Mali — Malijčan, malijský* atď. Iba výnimočne sa slovotvorné prípony pripájajú k základu, ktorý dostávame po odtrhnutí koncového *-i*, napr. *Soči — Sočan, sočský, Fidži — Fidžan/Fidžijčan, fidžský/fidžijský*. V jednom aj druhom prípade sa slovotvorné prípony pripájajú k slovotvorným základom, ktoré sa končia na spoluhlásku (v prvom prípade sa slovotvorný základ rozširuje o spoluhlásku *j*, v druhom prípade sa z názvu vynecháva koncové *-i*, porov. základy *Fidžij-* a *Fidž-* v citovaných derivátoch).

Názov *Boise* je dvojslabičný nesklonný cudzí zemepisný názov stredného rodu, ktorý sa končí na samohlásku *-e* (vo výslovnosti *-i*). Ak vychádzame z uvedených konštatácií o tvorení derivátov od nesklonných názvov cudzieho pôvodu zakončených vo výslovnosti na *-i*, potom by sme aj od názvu *Boise* mali jednotlivé odvodené slová tvoriť pripojením slovotvorných prípon nie priamo k názvu, ako je to pri derivátoch uvádzaných v slovníku, ale pomocou hlásky *j* ako spájacieho prvku: *Boisejčan* (vysl. *bojsijčan*), *Boisejčanka* (vysl. *bojsijčanka*), *boisejský* (vysl. *bojsijski*). Sú to deriváty, ktoré lepšie zodpovedajú základným derivačným zákonitostiam spisovnej slovenčiny. Rovnako bude potrebné postupovať aj pri tvorení derivátov od iných podobných názvov, ktoré sa v Slovníku slovenského jazyka ešte nezaznamenávajú.

L. Dvonč

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 49, 1984, číslo 1. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka J. Macherová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, Amsterdam, Netherlands.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984.
Kčs 8,—.